

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

TORSTEN RUDENSCHÖLD

Samhällskritiker och skolreformator

av

Gunnar Richardson

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

Uppsala
Universitetsbibliotek
Länshusbiblioteket

8:kc(p)

TORSTEN RUDENSCHÖLD
SAMHÄLLSKRITIKER OCH SKOLREFORMATOR

ABSTRACT

Richardson, Gunnar, *Torsten Rudenschöld – samhällskritiker och skolreformator*. (Torsten Rudenschöld – social critic and educational reformer of the school). ISBN 91-7203-809-8

This book is a biography of one of the most important persons in the development of the elementary school (folkskola) in Sweden in the middle of the 19th century and moreover the author of a well-known book with reflections on the Swedish society, *Tänkar om ståndscirkulation* (Thoughts on social mobility, 1845). Torsten Rudenschöld (1798-1859) came of a distinguished aristocratic family and was himself a count. After having attempted several occupations without success and finding himself totally out of means he formed his critical opinion about the Swedish society, partly in utopian forms. He found the class organisation too rigid and the upper classes too useless and vain. He recommended more social mobility and reforms in the school system, and he wanted an elementary school common for all children. After 1845 he devoted all his time to this task. He started local schools (roteskolor) for the youngest children near their homes (later called "småskola") and he worked against the Lancaster-school system. His work was appreciated officially ; he got a government subvention and in his last years he worked as a kind of school inspector for the whole of Sweden.

BIDRAG TILL TRYCKNING AV DENNA
BOK HAR LÄMNATS AV

*Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur,
Längmanska kulturfonden,
Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål*

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LXXIX 1999 VOLYM 189
UNDER REDAKTION AV STIG G NORDSTRÖM

TORSTEN RUDENSCHÖLD

Samhällskritiker och skolreformator

av

Gunnar Richardson

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

AV GUNNAR RICHARDSON
HAR TIDIGARE UTGIVITS:

Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet (1963).

Oscarisk teaterpolitik. De kungliga teaternas omvandling från hovinstitution till statliga aktiebolag (1966).

Svensk utbildningshistoria (1977, 5. uppl. 1994).

Svensk skolpolitik 1940-1945. Idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande (1978).

Drömmen om en ny skola. Idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945-1950 (1983).

Utbildningshistorisk forskning. Problem, källmaterial, metodik (1984, tills.m. P. Lönnström o. S. Smedberg).

Tekniken, människan och samhället. Humanistiska inslag i 1940- och 1950-talens tekniska utbildning (1987).

Hur Örköpings Universitet och XTH blev Linköpings Universitet och Tekniska högskola (1987).

Den forskningspolitiska paradoxen. Central planering och lokal profilering i 1980-talets högskoleforskning (1989).

Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år. 1842-1992, (1992, red.).

Beundran och fruktan. Sverige inför Tyskland 1940-1942 (1996).

Spjutspets mot framtiden? Skolministrar, riksdagsmän och SÖ- chefer om skola och skolpolitik (1997, red.).

© Gunnar Richardson och Carlsson Bokförlag

ILLUSTRATIONER SID 14-15, 18, 23, 39, 132, 148, 186

OCH GRAFISK FORM: Christina Jonsson

OMSLAGSBILD: Torsten Rudenschöld, porträtt av Ida Richert

TRYCK: Elanders Gummessons, Falköping 1998

ISBN 91-7203-809-8

CARLSSON BOKFÖRLAG

Stora Nygatan 31

111 27 Stockholm

Tel 08-411 23 49

INNEHÅLL

FÖRORD 7

BARNDOM OCH UNGDOM

- I *Från bonde till riksråd - släktkarriär i det svenska ståndssamhället.* 9
- II *Föräldrahemmet* 12
- III *En vidlyftig faster* 20
- IV *Studieåren i Uppsala* 28
- V *Som ung officer* 35
- VI *"Glada och sälla dagar" - sorglöst herrgårdsliv och romantisk kärlekssaga* 43

NYA ERFARENHETER - OCH EN NY SAMHÄLLSSYN

- VII *En märkelig bröllopsresa* 51
- VIII *Storjordbrukare och privatlärare* 57
- IX *Som värmiländsk bruksförvaltare: nya erfarenheter - och en ny samhällssyn* 61
- X *En fristad på Läckö Djurgården* 70

LIVSKRIS, SAMHÄLLSKRITIK OCH FRAMTIDSVISION

- XI *Utfattig och vanmäktig - en adelsfamilj i kris* 75
- XII *Tankar om ståndscirkulation - en samhällskritisk betraktelse.* 85
- XIII *En framtidsvision i skuggan av 1848 års revolutioner* 108
- XIV *"Ståndscirkulation" inom den egna familjen* 114

EN FOLKSKOLANS GRUNDLÄGGARE

- XV *Folkskola på osäkra premisser* 125
XVI *I kamp för en ny skola - och eget levebröd* 130
XVII *Skolförsök på Läckö och Kållandsö* 140
XVIII *I skolpolitikens centrum* 154

EPILOG

- XIX *De sista åren* 177
XX *Kritisk samhällsbetraktare och praktisk visionär* 188

REFERENSER OCH KOMMENTARER 198

PERSONREGISTER 216

FÖRORD

Liv och gärning - det är två sidor av en människas historia som alltid mer eller mindre hör ihop. Vad gäller Torsten Rudenschölds gärning så framstår den som i sällsynt hög grad präglad av hans växlingsrika liv. Greven som blev skollärare är ett livsöde som fascinerat de flesta av hans levnadstecknare. Det är också hans insats för folkskolans utveckling som dominerat den officiella bilden av honom. "Svenska folkskolan hägnar hans minne" - de orden på hans gravsten på Uppsala kyrkogård ger uttryck för en allmänt omfattad uppskattning. Och på minnesstenen utanför Läckö slott hedras med all rätt "ädlingen, barnafostraren, människovännen".

Men det finns också en annan Torsten Rudenschöld: civilisationskritikern, samhällsdebattören och utopisten som framför allt i sin betraktelse *Tankar om ståndscirkulation* gav uttryck för sin förhoppning om ökad social rörlighet i ett förstelnat ståndssamhälle. De idéerna växte fram då han kämpade för sitt och sin familjs livsuppehälle, de var frukter av hans "bittra erfarenhet av lifvet" som han själv uttryckte det.

Alltsedan jag för några år sedan arbetade med en essä om Torsten Rudenschöld - publicerad i ett

Unesco-arbete om ett hundra av all världens ”pedagogiska tänkare” – har jag själv varit fascinerad av de båda sidorna i hans livsgärning och av sambandet mellan denna gärning och hans livsöde. Det har varit ett spännande äventyr att få följa honom under hela hans liv. I ett speciellt avseende har jag dessutom känt en särskild samhörighet: det värmländska ursprunget och en mannagärning förankrad i Västergötland.

När jag nu avslutat min studie framför jag ett hjärtligt tack för hjälp av olika slag som jag erhållit. Jag tackar särskilt personalen vid Stifts- och landsbiblioteket i Skara och Göteborgs universitetsbibliotek för utmärkt service. Min tidigare kollega vid Linköpings universitet, professor Göran B Nilsson har efter läsning av manus givit mig värdefulla synpunkter.

Ekonomiskt stöd för arkivstudier har givits av Grevillis fond.

Skara i maj 1998
Gunnar Richardson

BARNDOM OCH UNGDOM

I

FRÅN BONDE TILL RIKSRÅD- SLÄKTKARRIÄR I DET SVENSKA STÅNDSSAMHÄLLET

Bonde-kaplan-biskop-riksråd

Då frågan om social rörlighet – ”ståndscirkulation” – är helt central i Torsten Rudenschölds liv och gärning, är det naturligt att inledningsvis nämna något om den ”ståndsresa” som medlemmar i den rudenschöldska släkten genomfört. Den började i Fryksdalen i Värmland i mitten av 1600-talet. Där bodde på gården Rud i Lysviks socken (vid övre Fryken) bonden *Torsten*, son till en *Håkan* som vi känner till från Gustav Vasas tid. Det har i vissa sammanhang uppgivits att denne *Håkan* skulle ha bott på Rudstorp i Stora Kil (vid Nedre Fryken). Någon absolut klarhet lär inte gå att vinna. Det finns emellertid en sak som kan tyda på att det var i Lysvik som gården fanns. Torstens son *Håkan*, som inledde den rudenschöldska ståndsresan, blev efter prästvigningen 1658 kaplan i just Fryksände och Lysviks församlingar. Och där kom han att verka un-

der hela sitt liv. Han dog 1697 84 år gammal.

Som brukligt var vid denna tid latiniserade han sitt namn och kallade sig *Haquinus Torstani Rudenius*. Han gifte sig med sin företrädares änka – Kristina Thermander – och fick fyra barn: Torsten, Bengt, Sven och Kristina. Bengt blev stadskommissarie och adlad med namnet Rudenhjelm. Sven blev kyrkoherde i Brunskog i Värmland. Och dottern Kristina fick stanna kvar i sitt barndomshem genom att hon gifte sig med sin fars efterträdare Johannes Ågren.

Det är den äldste sonen, Torsten, som är av intresse i detta sammanhang. Under namnet *Torsten Rudeen* känner vi honom som Torsten Rudenschölds farfars far. Han föddes på Berga gård i Lysviks församling 1661. Han visade sig redan som barn intresserad av studier. Det var därför naturligt att han som nio-åring skickades till lärdomsskolan i Karlstad. Därefter fortsatte han sina studier i Uppsala. Han tog där starka intryck av en äldre värlänning, professorn och skalden Petrus Lagerlöf av den sedermera så berömda släkten.

Studierna ledde fram till magisterpromotion och prästvigning. Efter en tid som teologie professor i Åbo blev han superintendent över Värmlands församlingar och senare (1717) biskop i Linköping där han verkade till sin död 1729. Torsten Rudeen fick inte mindre än femton barn, alla utom en son i ett andra äktenskap med f.d. hovfröken Magdalena Wallwijk. Sönerna upphöjdes 1719 i adligt stånd ”för faderns förtjänster”.

En av dessa söner är av särskilt intresse, inte därför att han gjorde en lysande karriär utan av ett annat skäl: han blev nämligen Torsten Rudenschölds farfar.

Han hette Carl och var född i Åbo 1698.

Carl Rudenschöld kom efter studier i Åbo och Uppsala in på den statliga ämbetsmannabanan. Efter en tid som minister i svenska beskickningar utomlands blev han 1781 riksråd, d.v.s. medlem av det kungliga rådet. Även om det var en befattning som motsvarar våra dagars statsråd var den statusmässigt avsevärt högre. Att Rudenschöld efter många år av plikttroget och hedrande arbete på höga poster 1770 upphöjdes till grevligt stånd och därtill (1771) utnämndes till kansler vid Uppsala universitet är inte förvånande. Han var också en av de första ledamöterna i Vetenskapsakademien och Musikaliska akademien.

Så finner vi sonsonen till en enkel lantpräst från Värmland på en av rikets högsta poster i huvudstaden och försedd med rader av hedersbetygelser, ett lysande exempel på den ståndscirkulation som hans egen sonson senare skulle komma att skriva en berömd bok om. Det finns skäl att notera att riksrådet Rudenschöld tog sin upphöjelse i rang och värdighet – liksom giftermålet med grevinnan Christina Sofia Bielke – med stor ödmjukhet.

Livet vid det kungliga hovet var dock med dess intriger och stridigheter ingen ofarlig miljö. Det kom de båda makarnas dotter *Magdalena* att få uppleva. Hennes öde är värt att erinra om eftersom hon kom att spela viss roll i den unge Torsten Rudenschölds liv; om ”den vidlyftiga fastern” berättas i ett särskilt kapitel. Sonen *Ture Gabriel* beredde däremot inte sina föräldrar några bekymmer. Det hindrar dock inte att hans eget liv ofta blev nog så bekymmersamt.

II

FÖRÄLDRAHEMMET

*"Stället är mig ganska triftigt och
Rummen hyggliga och comoda..."*

*(Christina Rudenschöld om
gården Gudhammar)*

Vår kännedom om Torsten Rudenschölds barndom är ganska begränsad.

Han har inte själv lämnat efter sig några biografiska uppgifter. Några skildringar av syskon eller andra släktingar finns inte heller. Vi får därför i huvudsak nöja oss med enkla fakta om hans föräldrar och om de hemmiljöer som han upplevde. Det var ett växlingsrikt liv som den unge Torsten lämnade då han som 15-åring tillsammans med informator och en äldre bror gav sig iväg till Uppsala för vidare studier. Om det var en lycklig barndom vet vi inte. Den kan dock inte ha varit någon bekymmersfri idyll – det vittnar de yttre omständigheterna om.

Biskopssonen *Ture Gabriel* kom inte att gå i sin fars och sin farfars fotspår utan sökte sig in på den militära banan. Han avancerade till major i Nerikes

och Värmlands regemente. Han gifte sig 1794 med en ung änka, *Christina Nordenfeldt*, född Hedengren. Hon hade varit gift med brukspatronen *Olof Gabriel Nordenfeldt*, herre till bruket och herrgården Björneborg i närheten av Kristinehamn. Hon förde med sig två minderåriga barn, en flicka som dog ung och en åttaårig pojke, *Olof*, som senare kom att bli en framstående diplomat och dugande bruksförvaltare.

De båda halvbröderna *Torsten* och *Olof* blev de bästa vänner med goda kontakter livet igenom. Genom *Olof Nordenfeldts* äktenskap med *Sofie Waern* av en känd bruksägarfamilj kom han i kontakt med den framstående industrimannen och politikern *Jonas Waern*, en tid statsråd och därefter (1857-66) landshövding i Skaraborgs län.

Ture Gabriel Rudenschöld mötte sin blivande maka på hennes fädernegård *Riseberga* i Edsberg – ett par mil sydväst om Örebro – dit hon flyttat efter sin makes död. De gifte sig 1794 och bodde där några år för att senare flytta till en annan herrgård i grannskapet, *Lannafors* i Vintrosa socken. Efter att ha lämnat den militära banan, med överstelöjtnants avsked, flyttade *Rudenschöld* med sin familj till ett gods, *Gudhammar* i Hova socken, väster om sjön Skagern i norra Västergötland (1805). Till familjens jordinnehav fördes efter ytterligare några år en angränsande gård, säteriet *Kroppfjäll*. Det var två stora jordbruksfastigheter som kom i den rudenschöldska familjens ägo, omkring 500 resp. 300 hektar jord och skog. Det skulle dock visa sig att de beredde familjen svåra ekonomiska problem.

Torsten föddes som nummer tre i en syskonskara

på fem barn den 30 mars 1798. Hans första hem var Riseberga gård; ett stort rödmålat hus i trä. Till barndomsmiljön hörde också klosterruinen vid Riseberga där barnen gärna lekte. I skildringar av Rudenschölds liv har man ofta pekat på hans intresse för kroppsliga aktiviteter och därvid föreställt sig att han redan i sina första barnaår fann nöje och glädje i de utesysslor som hörde livet på landet till.

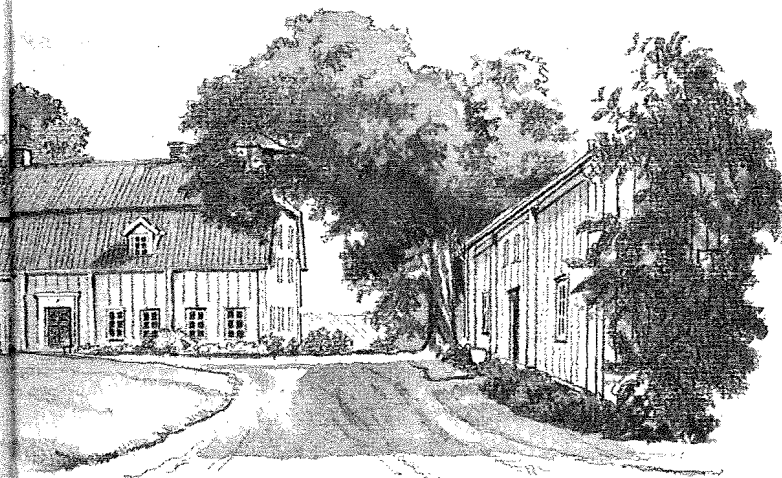
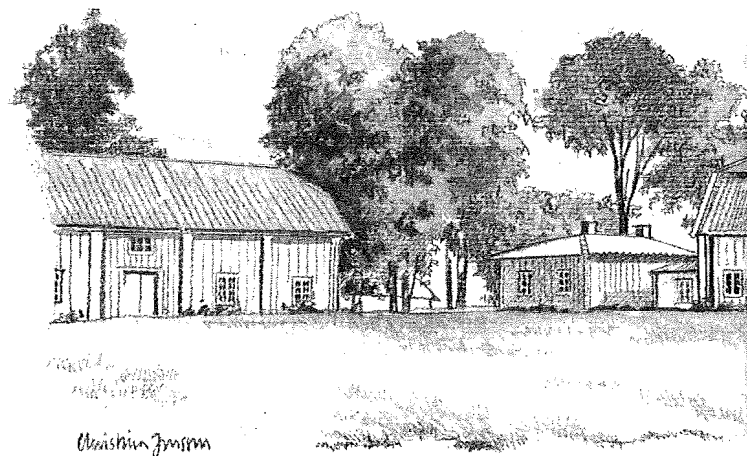
Åren på Gudhammar – och i någon mån Kroppfjäll – blev de rudenschöldska barnens egentliga barndomshem. Det var där de växte upp och levde tills de trädde ut i livet. Den lyckliga tiden på Gudhammar blev inte långvarig, då modern helt hastigt dog redan 1806. Fadern stod då ensam med fem minderåriga barn. Genom giftermål med friherinnan Eleonora Margareta Fleetwood (1810), även hon änka, kom Kroppfjäll i Rudenschöldfamiljens ägo. Familjen flyttade dit 1811.

Det nya äktenskapet blev än kortare än det första. Redan efter ett och ett halvt år – år 1812 – var Ture

Gabriel åter änkling. I brev till styvsonen Olof Nordenfeldt berättade han om sin sorg och beklagade sig samtidigt över de ekonomiska bekymren och bad om hjälp: ”Du kan föreställa Dig vad detta, i denna stund, skall öka mina förut tärande bekymmer”. I vad mån den unge Torsten redan i barndomen var medveten om de ekonomiska bekymmer som inte sällan drabbade adelsfamiljer vet vi inte; sådana problem skulle emellertid bli en ständig följeslagare i livet och i hög grad prägla hans uppfattning i sociala och politiska frågor.

Fadern Ture Gabriel var de sista åren bosatt i Kristinehamn. Hans styvson Olof Nordenfeldt från det närbelägna Björneborg hade där upplåtit ett av honom ägt hus. Han dog där den 20 april 1839.

Barnens undervisning skedde enligt tidens sed i hemmet. Studieprogrammen var – också enligt tidens sed – olika för flickorna och pojkarna och lärarna var heller inte desamma. För flickorna anställdes guvernanter med för oss okänd bakgrund, först ett par

mamseller och senare faderns syster, den ryktbara *Magdalena Rudenschöld*. Pojkarnas undervisning sköttes av informatorer med hög kompetens.

Torsten Rudenschölds hemmastudier, som noggrant kartlagts av Albert Wiberg, är av intresse inte minst genom att de visar hur undervisningen ordnades för barn på herrgårdar och i liknande miljöer i början av 1800-talet. De ger också en inblick i de villkor som ofta gällde för de universitetsstudenter som engagerades som informatorer.

Den förste informatorn var *Johan Gustaf Askengren*. Han kom till Gudhammar 1806 och var då i det närmaste färdig med sina studier. Han avlade kandidatexamen 1807, blev prästvigd 1809 och promoverades till magister samma år. Han stannade som informator till 1809 då han kallades till huspredikant på Gudhammar. Askengren var enligt Wiberg en nitisk lärare som med stort allvar gick in för sin uppgift; han var en kraftfull man med stora sociala intressen. Han blev senare kyrkoherde och ägnade sig inte minst åt fattigvården och skolväsendet. Han inrättade inte mindre än fyra fasta folkskolor i sitt pastorat efter det att 1842 års folkskolestadga hade utfärdats.

Som ny informator engagerades 1809 *Eric Brynolf Tegman*, även han teologie studerande. Han stannade till 1811 då han prästvigdes. En del av denna tid, vårterminen 1810, tillbringade han i Uppsala tillsammans med den äldste av bröderna, Carl. Under deras bortovaro från Gudhammar fick de båda yngre bröderna Torsten och Ture arbeta på egen hand med ett slags beting i de viktigaste ämnena. Det har i vissa fram-

ställningar gjorts gällande, att alla de tre bröderna skulle ha tillbringat vårterminen 1811 i Uppsala. Även om det inte var alldeles ovanligt att mycket unga pojkar fick följa sin informator till akademien är dock detta en missuppfattning.

Den tredje i raden av informatorer – *Johan Theodor Hellstadius* – var också teolog men hade i motsats till de tidigare redan avslutat sina studier. Han hade gått i Tuns skola och i Skara, blivit student i Uppsala och promoverats till magister 1809 samt prästvigts i Skara 1810. Det säger åtskilligt om akademikernas arbetsmarknad – liksom om ståndspersoners livsvillkor – att han därefter (1811) fick anställning hos familjen Rudenschöld för att ta hand om de två yngsta sönerns undervisning. Under tiden som informator sökte han vid två tillfällen lärartjänster vid Skara skola, dock utan att erhålla någon. Han blev sedermera kyrkoherde och prost i Rackeby.

Hellstadius började sin informatorssyssla hösten 1811 på Kroppfjäll där familjen då bodde. Uppgiften bestod i att förbereda de unga gossarna för vidare studier i Uppsala. De viktigaste ämnena var latin, kristendomskunskap – med både katekesen och någon lärobok i dogmatik – och även i viss mån främmande levande språk, d.v.s. tyska och franska. När det gällde de moderna språken var också faster Magdalena behjälplig. På denna hemskolas schema fanns säkerligen också historia, geografi och modersmålet.

Det var i en för Sverige dramatisk tid som Torsten och hans syskon växte upp. På Europas kontinent rasade de stora Napoleonkrigen med de efterverkningar

Kroppsjäll

som de fick även för Sverige: förlusten av Finland i kriget mot Ryssland 1808-09 och 1809 års statsväl-
ning. Vi vet inget om hur dessa händelser upplevdes på Gudhammar och Kroppsjäll men man kan lätt föreställa sig att de diskuterades i den högadliga officersfamiljen. Kanske de fosterländska stämningar som snabbt spreds över landet bidrog till att alla de tre sö-
nerna gav sig in på den militära banan?

Det är i varje fall uppenbart att den patriotiska

väckelse som göticismen var ett uttryck för väckte genklang på många håll. *Götiska förbundet* bildades i Stockholm 1811 i syfte att återuppliva "de gamle göters frihetsanda, mannamod och redliga sinne". För den allmänna opinionsbildningen kom de dikter i patriotisk anda som publicerades i tidskriften *Iduna* – framför allt av Geijer och Tegnér – att spela en viktig roll. Torsten har i en särskild anteckningsbok lämnat efter sig avskrifter av en rad dikter i götisk anda som väckte så stort gensvar hos de unga, t.ex. *Vikingen*, *Manhem* och *Den siste kämpan*. Det är inte svårt att föreställa sig hur starkt dessa dikter slog an, skriver historikern Anders Fryxell, då de på en gång väddade till sinnet för både skönhet och fosterland: "Varje yngling med känsla i bröstet hade *Den siste Skalden* upp-
tecknad i sångbok och minne, och *Vikingens* toner och ord klingande överallt".

Ett inslag i de unga rudenschöldarnas uppfostran som väckt särskilt intresse är träningen i kroppsarbete. Av vissa skildringar att döma, bl.a. av systemen Stina, skulle detta ha pågått i flera år och varit ganska omfattande. Albert Wiberg har kritiskt granskat källorna och kommit till den slutsatsen, att vi får offra den vackra bilden av gossarna Rudenschöld arbetande med sådd och skörd på för dem upplåtna åkerlappar. Kvar blir det faktum att informatorn Hellstadius sommaren 1812 övade dem i kroppsarbete genom att låta dem bryta upp ett stycke mark vid hemmet. Det var ett arbete som blev ursprunget till den sedermera anlagda parken vid Kroppsjäll – långt mindre imponerande men ändå en intressant pedagogisk innovation!

III

EN VIDLYFTIG FASTER

*"Ty ångern af föyflutna fel
förmörka livets afton".
(Magdalena Rudenschöld i sin
otryckta självbiografi)*

Om man slår upp namnet Rudenschöld i vilket uppslagsverk som helst finner man två personer med det efternamnet: den inom pedagogikhistorien välkände Torsten Rudenschöld och hans relativt okända faster *Magdalena Rudenschöld*. Detta är i sig ett intressant faktum. Och än märkligare: uppgifterna om fastern upptar faktiskt större plats än om brorsonen. Och detta ännu i den 1995 utgivna Nationalencyklopedin.

Det är dock inte den tragiska historien om Magdalena Rudenschölds egna livsöde som motiverar att hon här ägnas viss uppmärksamhet. Det är i stället det förhållandet att hon under några år under Torstens uppväxttid kom att ingå i hans familj och därvid spela en viss roll i barnens utveckling – både som språklärrinna och som modersgestalt för de barn som två gånger förlorat sin mor. Till detta kommer det familjetrauma som blev följden av Magdalena Rudenschölds riksbeckanta äventyrligheter vid det svenska hovet. Måhända

också ett memento om världsliga framgångars bräcklighet som kom att påverka brorsonens samhällssyn.

Magdalena var dotter till riksrådet Carl Rudenschöld och sålunda syster till Ture Gabriel och faster till Torsten. Hon var född 1766 och kom som 17-åring till det kungliga hovet. Hon engagerades som hovdam åt prinsessan Sofia Albertina, dotter till kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika och syster till Gustaf III. Det innebar att hon omedelbart kom att inta en central position vid det svenska hovet. Hon var inte bara ung utan också vacker och spirituell och blev snabbt uppskattad av alla och därtill omsvärmad av åtskilliga herrar.

Hon mötte sitt öde då hon förälskade sig i Gustaf III:s gunstling, den finländske greven Gustaf Mauritz Armfelt. Hon fann ingenting rimligare än att deras förhållande skulle leda till giftermål men på kungens önskan gifte sig Armfelt med en av hovets mest högtäktade damer. Detta innebar emellertid inte att förhållandet mellan Magdalena och Armfelt avbröts. Hon blev redan efter några år officiellt hans älskarinna och fick två barn vilka dock dog i späda ålder. Bland de uppvaktande kavaljererna fanns också hertig Karl, den blivande Karl XIII, men hon avvisade alla giftermålsförslag.

Mordet på Gustaf III innebar "den omkastning av vindarna" som skulle komma att bringa Armfelt på fall och leda till Magdalena Rudenschölds livslånga olycka. Eftersom kronprinsen Gustaf Adolf var minderårig tillsattes en förmyndarregering och i strid med Gustaf III:s önskan kom Armfelt därvid att utmanöv-

reras. Den starke mannen blev Gustaf Adolf Reuterholm, som såg till att Armfelt redan sommaren 1792 fick en betydelselös ambassadörspost i Italien. I den maktkamp som rådde mellan rivaliserande fraktioner – gustavianer och deras motståndare – uppfattades det som en landsförvisning, vilket det också i realiteten var.

Från sin utpost i Italien sökte Armfelt att hålla sig underrättad om de politiska förhållandena i Sverige och detta inte minst genom livlig brevväxling med Magdalena Rudenschöld. Förmyndarregeringen misstänkte att Armfelt planerade en rysk gustaviansk sammansvärjning och sökte genom spioner avslöja den, inte minst genom att följa brevväxlingen. Man öppnade och läste breven och slog hösten 1793 till genom att i Hamburg lägga beslag på ett antal brev från Magdalena. De ansågs komprometterande, inte minst genom att de var skrivna med chiffer.

Magdalena Rudenschöld arresterades strax före jul 1793 som misstänkt för medverkan i stämplingar riktade mot kungen och den sittande förmyndarregeringen. Hon fick därefter tillbringa en svår tid i fängelse med ständiga förhör med försök att få henne att erkänna sitt brott. Även om hon förnekade medverkan i den förmodade konspirationen kunde hon inte förneka de livliga kontakterna med Armfelt. Genom den dom som föll hösten 1794 dömdes Magdalena Rudenschöld, Armfelt och två av deras förtrogna till förlust av liv, ära och gods. Alla utom Armfelt fick sina straff genom nåd omvandlade till livstids fängelse. Magdalena tvingades därtill först att genomgå offentlig schavottering.

Den offentliga schavotteringen av Magdalena Rudenschöld var en sensation som följdes lystet av åskådare på plats och som också förevisades laudet runt i grafiska blad.

Hon har själv i sina självbiografiska anteckningar berättat hur hon upplevde den grymma dagen den 23 september 1794: Inkommen på den spetsgård som Svea gardesregemente bildade

”stannade jag medhäpnad, då jag blev varse skampålen och hela torget – husen, taken, till och med skorstenarna – fulla av folk. Alla stod så tysta, att man kunnat höra andedräkten. Soldaterna, som lutade sig mot sina gevär, snyftade helt högt. Min styrka hade övergivit mig. Knappt förmådde jag uppstiga trappstegen till pålen, där min dom ånyo upplästes inför hela allmänheten.

Då det var gjort, kände jag med rysning en grov hand, som tog mig i axeln och ville rycka halsduken av mig. Hastigt vände jag mig om – det var rackardrängen med järnhalsbandet färdigt att sättas om halsen på mig. Jag gav

till ett rop och kastade mig framstupa utför trapporna samt nedföll avdånad”.

Den offentliga chikaneringen av en ung hovdam från en ansedd adelssläkt var självfallet en sensation som lystet följdes av många. Så här skildras den av en betraktare:

”Överallt rådde en helig tystnad bland en otalig menighet. En mängd karlar av bättre folk hade gjort liksom en vagnborg utom spetsgården, så att intet pack kunde nalkas detta rum. En hemsk häpnad och ett dystert medlidande lyste ur allas ögon, och ymniga tårar sågs rinna, füllda av män och ynglingar, vilka eljest icke är färdiga till betydande blödighet”.

Som en raffinerad hämnd från en arrogant segrare i denna maktstrid kan man vidare se det förhållandet, att Magdalenas äldre bror Bengt, kapten vid Svea Livgarde och kammarherre vid hovet, kommenderades till vakthållning vid den olyckliga systemens schavottering, en sak som sägs ha skadat honom för livet.

Efter schavotteringen på Riddarhustorget fraktades Magdalena Rudenschöld till spinnhuset på Långholmen. Hon lät sälja sina möbler och var inställd på en lång fängelsevistelse. Den blev dock inte så lång. På våren 1796 började förmyndarregeringen lida mot sitt slut. Hertig Karl och hans rådgivare beslöt att benåda de personer i den armfELTSKA konspirationen som fanns i Sverige.

Befrielsen innebar inte endast att Magdalena slapp ur fängelset utan också att hon återfick sitt adliga namn; hon behövde därmed inte längre heta Magdalena

Charlotta Carlsdotter. Befrielsen innebar emellertid en viktig restriktion: hon ”landsförvisades” till Gotland där hon som ett slags förläning erhöll Roma kungsgård.

Så började ett nytt skede i den då 30-åriga Magdalena Rudenschölds liv. Livet på Gotland blev henne allt för händelsefattigt. Efter att ha fått tillstånd att lämna ön vistades hon tidvis hos en syster i Östergötland. Under en för eftervärlden dunkel tid på ett par år fick hon 1798 en son. Vem som var barnets far är oklart. Enligt en gissning skulle det ha varit Armfelt; detta har dock av vissa biografer ansetts mindre troligt eller helt felaktigt. Sonen togs omhand av en prästfamilj och kom senare att flytta till Finland och som officer gå i rysk tjänst.

Efter ett par år i Stockholm – med bl.a. illvilliga rykten om ett mindre respektabelt förhållande – gick så Magdalena Rudenschöld i vad som senare kallats landsflykt. Resan ställdes först till Frankrike. Efter att ha landsförvisats av Napoleon slog hon sig ner i Schweiz. Hon kom där att få en förtrogen vän i den berömda författarinnan Madame de Staël.

En ny period i Magdalena Rudenschölds liv – och den som är av egentligt intresse i detta sammanhang – började 1812 då hon flyttade tillbaka till Sverige. Detta betingades av att hennes bror Ture Gabriel, Torstens far, blivit änkeman och stod ensam med de fem barnen. De var visserligen inte alldeles små men han hade ändock behov av hjälp. Så kom det sig att den då 46-åriga systemen kom till Kroppfjäll och under några år blev både husmor och lärare i franska, en lycklig tid

med en helt ny roll. I brev till en kusin vittnade hon om detta:

”Ack, min kusin, sedan någon tid hopar sig så mycken lycka över mig, att jag måste nypa mig själv i armen för att övertyga mig om att det verkligen är mig detta vederfares! Mig som lyckan vänt ryggen sedan många år. Så finnes det komparationer för allt!”

Med sina erfarenheter från ett oroligt Europa mitt under Napoleonkrigen kom den äventyrliga fastern med en fläkt från den stora världen. Hon var visserligen reserverad när det gällde sin ungdom men hon bör ha haft åtskilligt att berätta om sina upplevelser i Frankrike och Schweiz under denna spännande tid. Hon engagerade sig starkt i sina brorsbarns utveckling och studier. I brev till Olof Nordenfeldt beklagade hon att han inte vistades i Stockholm så att han kunnat vara ett stöd för dem under deras vistelse i Uppsala: ”När man som jag börjat världen i galen anda, är det ej utan det största bekymmer man ser någon man håller av där göra sitt inträde”. Hennes bekymmer gällde inte minst Torsten: ”Det är för min älskade Torsten jag fruktar världen och dess faror. Han är ytterst känslig, öppen och godtrogen. Men det är ännu tre år innan han släppes ut, till dess hinner han stadga sig, och kanske jag då redan är i graven och besparas all oro för hans skull”. Varför ömmade hon särskilt för Torsten? Det är frestande att gissa att hon kände särskilt för honom eftersom han var lika gammal som hennes egen son som hon lämnat ifrån sig omedelbart efter födseln och sedan inte återsett.

Man kan fråga sig vilka intryck faster Magdalenas olyckliga öde gjorde på den unge Torsten. Han berättar i något sammanhang att då hon någon enda gång talade om sin ungdom så gjorde hon det med ödmjukhet och utan bitterhet. Kanske de intryck av pietistiska rörelser som hon mött i Schweiz satt sina spår och förts vidare. Kanske det trauma som drabbat den rudenschöldska släkten bidrog till den syn på adelns roll i samhället och behovet av ändrade relationer stånden emellan som han senare förkunnade bör ses mot denna bakgrund.

När Ture Gabriel i skrivelse till Konungen efter moderns död anhöll om att Magdalena skulle få den pension som modern lyft beklagade han det öde som drabbat dem. En sådan erkänsla skulle innebära att åt ”en olycklig varelse” skänka hoppet om en ”blidare framtid” och att åt en ”bedrövad släkt” ge ett ”länge saknat lugn” efter hårda motgångar. Själv gav hon i sina självbiografiska anteckningar uttryck för både ånger och ödmjukhet: ”Ty ångern av förflutna fel för-mörka livets afton”.

De sista åren i Magdalena Rudenschölds liv blev dystra också av andra skäl. Hennes hälsa var inte den bästa och ekonomin var ett ständigt bekymmer. Till detta kom oro för framtiden inför risken att bli alldeles hemlös i samband med den försäljning av Kroppfjäll som hennes bror planerade. Hon vistades en tid hos en familj i Kungsör – sannolikt som guvernant – och efter ännu en tid i sin brors hem flyttade hon till Stockholm. Där kom hon att tillbringa sin sista tid i en högst anspråklös bostad: två små torftigt möble-

rade rum, som hon delade med sin mors gamla trotjänarinna!

För den som några decennier tidigare rört sig i kungaslottets eleganta salar var förvisso detta en drastisk förändring. Hon tillhörde visserligen alltjämt högadeln men hennes livsbana från det ljuva livet i makens centrum till ålderdomens misär kan faktiskt – om än inte formellt – ses som ett exempel på den stånds-cirkulation som senare skulle komma att fascinera hennes brorson Torsten.

Magdalena Rudenschöld dog 1823. När hon fördes till den sista vilan i Klara kyrka skedde det under mycket enkla former. Och i närvaro av endast fyra personer.

Men bortglömd har hon inte blivit. När fängelset på Långholmen för en tid sedan lades ned och lokalerna omvandlades bl. a. till konferensanläggning gavs en av salarna namnet *Rudenschöldsalen* till minne av – som det uppges – Långholmens första politiska fånge.

IV

STUDIEÅREN I UPPSALA

*"Man glömde allt omkring sig utom honom.
Det föreföll som om rummet blifvit ljusare".
(Ur en skildring av Erik Gustaf Geijers
berömda föreläsningar).*

Efter några års hemmastudier var tiden inne för den 15-årige Torsten att tillsammans med bröderna Carl och Ture och informatorn Hellstadius bege sig till Uppsala för vidare studier. Carl hade redan avverkat ett år vid akademien.

Det var i adelskretsar vanligt att mycket unga gossar skickades iväg till universitetet tillsammans med en informator, som fick fungera som både studiehandledare och övervakare. Studierna brukade inledas med preparation inför den studentexamen som krävdes för inträde i akademien. Dessa adelsstudenter kan ju synas allt för unga men det skulle ju inte gärna ha varit särskilt lämpligt att hålla dem kvar i hemundervisning långt upp i tonåren. Syftet med studierna var säkerligen i allmänhet inte så särskilt seriöst. Vad gäller bröderna Rudenschöld så kan man notera att både deras far och farbror en tid hade studerat i Uppsala för att senare övergå till den militära banan.

Denna form av adelsuppfostran hade en lång tradition. För att bättre anpassa undervisningen vid universitetet till adelns speciella utbildningsbehov hade man på 1600-talet börjat anordna undervisning i för

universiteten så främmande ämnen som ridning, fäktning och dans. En särskild s.k. *exercitieinstitution* med ridhus och fäktningssalar hade byggts upp och särskild lärare hade anställts. Till dessa övningsämnen hade man också fogat studier i levande främmande språk.

När Torsten Rudenschöld kom till Uppsala hösten 1813 hade han således sällskap med sina två bröder och informatorn Hellstadius. Ett år senare tillträdde den fjärde i raden av informatorer: magistern och – från 1815 – docenten *Olof Sjögren*. Det är inte alldeles lätt att få en helt klar bild av Torstens studier under de tre Uppsalaåren. Det bör dock noteras att den tidens universitetsstudier inte alls var så väl planerade och organiserade som de blivit senare. Studenterna följde ofta en viss lärares undervisning termin för termin och tog i övrigt del av det som bjöds och det som de hade lust med. Med hjälp av spridda uppgifter – bl.a. åhörarlister från föreläsningar och brev – kan vi dock i stora drag kartlägga Torstens studier i Uppsala 1813–1816.

Huvudinriktningen var juridik. Han hade uppenbarligen – åtminstone tidvis – haft planer på att avlägga rättegångsexamen, den s.k. hovrättsexamen eller kansliexamen. Vi vet vidare att han också deltog i undervisningen i latin och följde föreläsningar i romersk historia. Till de bestående intrycken från Uppsalaåren hörde *Erik Gustaf Geijers* berömda föreläsningar över Skandinaviens historia våren 1815. Den då 32-åriga nyutnämnde professorn lockade åhörarskaror som sprängde alla gränser, både rumsligt och publikt. Universitetets största lärosal förslog på intet

sätt när mer än 200 åhörare samlades. Där fanns inte endast studenter och akademiska lärare utan också utomstående. De förnäma damerna satt på mecenatbänkarna och på gatan utanför väntade deras vagnar, heter det i en skildring.

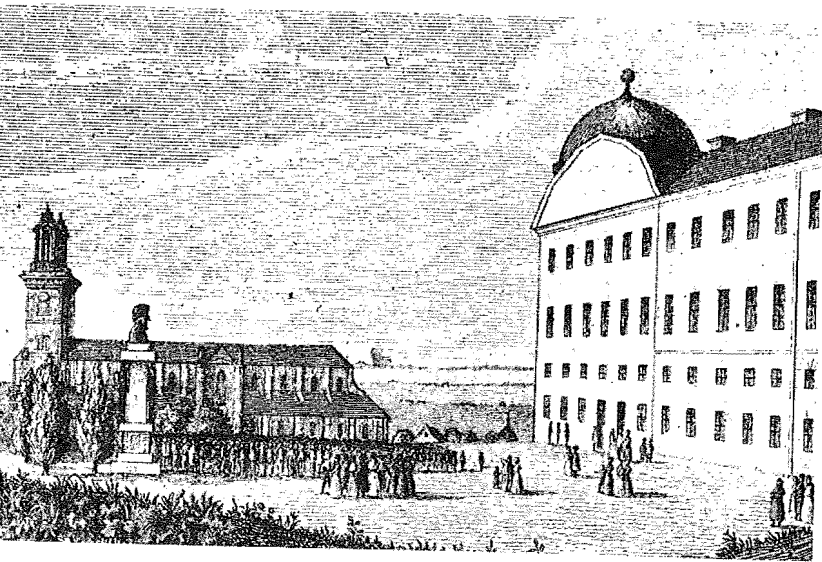
Rudenschöld lämnade Uppsala i slutet av vårterminen 1816 och hade enligt vissa uppgifter planer på att återkomma för att avlägga kansliexamen eller hovrättsexamen. Så skedde dock inte. Även om hans studier ”lämnades oavslutade” (Wiberg) spelade dock vistelsen i Uppsala en stor roll för hans utveckling. Det andliga klimatet präglades av en begynnande reaktion gentemot upplysningstidens rationalism och förnuftsdyrkan. Romantiken med dess förankring i idealistisk tysk filosofi och med dess höga värdering av religion och traditionalism blev snabbt tongivande i litterära kretsar. Det är inte lätt att avgöra i vilken utsträckning Torsten Rudenschöld tog bestående intryck av det andliga klimatet i den tidens Uppsala. Man bör dock beakta att han då var en helt ung pojke och att han varken hade lust eller förmåga att ta till sig alla de djupsinnigheter som hörde tiden till. Han var heller knappast någon utpräglad studiebegåvning vilket hans yrkesval också visade.

Däremot torde man kunna utgå ifrån att de vänskapsband som den unge studenten kom att knyta blev av stor betydelse, i många fall blev de bestående livet ut.

Han påverkades vidare starkt av andra inslag i Uppsalamiljön. Just under de år som bröderna Rudenschöld låg i Uppsala började intresset för gymnastiska övningar och för simning att växa. Det var ju vid

denna tid som Per Henrik Ling började sin verksamhet vid det 1813 inrättade Gymnastiska centralinstitutet. De deltog gärna och ofta med framgång i gymnastiktävlingar. Torsten fick exempelvis 3:e pris i voltigering 1815. Det kan vidare noteras att Per Henrik Ling just 1814 publicerade en uppsats om gymnastik i Götiska förbundets tidskrift *Iduna*. Dess redaktör var Geijer som själv var en skicklig och entusiastisk simmare. I en badanläggning i Fyrisån anordnades sommaren 1814 simskola med inte mindre än 125 ynglingar, avslutad som sig borde i den akademiska miljön med promotion!

Lotten Dahlgren skildrar i sin bok om Björneborg

*Studentbevärigen paraderande på Slottsbacken
(Litografi av J. Way 1842)*

den sportige ynglingen:

”Han är livlig, orolig, jämt i rörelse. Han kan komma ridande de fyra fem milen mellan Kroppfjäll och Björneborg, då man minst väntar honom. När han med sina släktfruntimmer är ute och ror en stilla sommarafton, kastar han sig helt oförtänt i vattnet och utför till damernas förnöjelse, blandad med någon förskräckelse, inför sällskapets ögon sina simkonster”.

Intresset för friluftsliv och simning kom senare till uttryck i Rudenschölds pedagogiska verksamhet. När han i slutet av 1820-talet startade en privatskola på Melltorp införde han simning och gymnastik på schemat och när han långt senare höll folkskola på Läckö ingick simundervisning bland läroämnena.

Studentlivet i 1810-talets Uppsala präglades i hög grad av att antalet studenter var så litet, de här åren omkring 700. Genom att flera av Torstens kamrater var starkt intresserade av uppfostringsfrågor kom dessa kontakter att betyda mycket för den fortsatta utvecklingen. Bland dessa kan nämnas *Fredrik Rådberg*, som efter prästvigning bl.a. var lärare och rektor vid Nya elementarskolan i Stockholm och senare präst i Vänersborg. Han gav i början av 1820-talet ut skriften ”*Staten, betraktad såsom UppfostringsInstitut*”.

Ett par av Rudenschölds studentkamrater kom att få stor betydelse under senare bekymmersamma år: *J.A. Butsch*, sedermera biskop i Skara, och *F.O. Silfverstolpe*, ecklesiastikminister på 1840-talet. Då Butsch var yngre än Rudenschöld och dessutom hade en annan studieinriktning – han läste teologi – var de inte

studiekamrater i egentlig mening men de var som västgötar nationskamrater. Kontakterna med Geijer var visserligen av annat slag genom att han var 15 år äldre och framför allt genom hans position som berömd professor men de kom ändock att bli goda vänner. Det är uppenbart att Geijer senare – sedan han i slutet av 1830-talet övergått från en konservativ till en liberal samhällssyn – utövat ett stort inflytande på Rudenschölds tankar i sociala och politiska frågor. Ännu en inspirationskälla bör nämnas: Västgöta nations inspektor *Johan Winbom*. Han var starkt intresserad av frågan om folkskolans utveckling och engagerade studenter i en s.k. söndagsskola ”för yngre, obemedlade medborgare af HandtwerksKlassen”.

Som synes fick den unge Torsten Rudenschöld under sin tid i Uppsala kontakter som senare skulle komma att bli av den största betydelse för honom både som tänkare i samhällsfrågor och som praktisk reformator på skolans område.

V

SOM UNG OFFICER

*”Mönstring - stort Calas för
Öfversten i stora Tältet”.*
(Ur *Torsten Rudenschölds dagbok*)

När Torsten Rudenschöld vid 18 års ålder lämnade Uppsala hade han ingen avslutad utbildning. Vilka framtidsplaner han hade vet vi inte men man kan nog räkna med att två vägar syntes möjliga: antingen ämbetsmänna- eller officersbanan. För en adelsyngling utan avslutade juridiska studier framstod säkerligen officersbanan som den mest framkomliga. Både hans far och en farbror hade f.ö. varit officerare. Fadern hade avgått som överstelöjtnant och farbrodern som major. Till bilden av den tidens militära förhållanden hör att det inte fanns några krav på militär utbildning för att antas som officer. Även om den typ av tjänsteköp som florerade på 1700-talet inte fanns kvar, var det inga svårigheter för en 18-årig student av adlig börd – men utan en enda dags utbildning – att få en officersbefattning. (I början av 1700-talet förekom att officersrullorna fyllts med tre-, fyra- och fem-åringar innan de ens orkade hålla i ett gevär. Och så sent som 1798 hade en sju-årig son till en greve Sinclair utnämnts till fältväbel med eget boställe).

Vår kunskap om Rudenschölds närmare åtta år som officer är tämligen begränsad. I den biografiska

litteraturen finns endast knapphändiga upplysningar. Vi vet att han antogs som sergeant vid Skaraborgs regemente den 1 juli 1816, att han tjänstgjorde som adjutant till en överstelöjtnant Jochnick och att han avgick som kapten våren 1824. Han finns inte omnämnd i Bensows historik över Kungl. Skaraborgs Regemente.

Det källmaterial som står till förfogande på Krigsarkivet ger heller inte mycket upplysning. Den s.k. biograficasamlingen har inga uppgifter alls. Däremot finns något att hämta i det material som gäller "Arméns pensionskassa". Detta material omfattar meritförteckningar avsedda att ligga till grund för kommande eventuella pensioner. Det motsvarar alltså våra dagars tjänstematriklar. Av dessa noteringar framgår att Rudenschöld antogs till "2:ra adjutant med Sergeants Lön" den 17 dec. 1816. Den sista noteringen härrör från december 1821 och har lämnats av honom själv. Den lyder: "1818 - 14 april. Transport till Fältväbels lön vid Wartoffta Compagni. Tjenat uti 5__år, och är 23 och __dels år Gammal. Skara och Skålltorp de 1ste Dec. 1821". Som framgår är uppgifterna inte fullständiga.

Av dessa noteringar att döma tjänstgjorde alltså Rudenschöld som adjutant under dessa dryga fem år. De tyder inte på något avancemang. Någon uppgift om tjänstens art och omfattning finns inte i detta material. Tack vare hans bevarade almanacksnoteeringar för åren 1821-24 och en allmän kunskap om de militära förhållandena under denna tid kan vi dock dra vissa slutsatser om hans tjänstgöring.

En genomgång av almanackorna ger klart besked

om att hans officerstjänst måste betraktas som ett slags deltidstjänst. Av alla de händelser som där relateras utgör uppgifter om militärtjänsten en ringa bråkdel, ett tiotal noteringar av bortåt 250 per år. Enbart besöken hos släktingar och vänner i herrgårdar runt om i trakten skulle ha varit omöjliga för den som haft ett heltidsarbete. De fåtaliga noteringarna vittnar heller inte om något större intresse.

Tjänstgöringen tycks ha varit koncentrerad till tre "möten" per år. Året 1821 kan tas som exempel:

- . Befälsmöte 14 - 28 maj
- . Beväringsmöte 28 maj - 9 juni
- . Regementsmöte 20 augusti - 4 september

Inför det första mötet träffade han sin chef ett par dagar i förväg. Vad som i övrigt hände kan man få en aning om genom uppgifter i almanackan. Som illustration återges här de noteringar som gjordes under de tre mötena:

Maj

6. *Reste med Bröderna till Skara.*
7. *Reste med Hjärne och Blixt till Skålltorp.
Calle till 3 dars Möte, Thure kvar i Skara.*
8. *Souperade i Ökull hos Gudhems Comp.*
10. *Bref till Geijerstams*
12. *Med Jochnicks på Munstorp.*
13. *Bref från Morbror Geijerstam och Faster.*
14. *Började Befäls Mötet.*
27. *Sillmiddag på Munstorp.*
28. *Flyttade till Axewall. Befäls Mötet slutadt - Låg*

commenderad vid Expedition och bodde på Axewall under hela BeväringsMötet.

31. *Gick till Nordenfeldt och Hjärne på Visit till Härlings-torp.*

Juni

Natten mellan 2 dre och 3 dje. Expedierade 2 dra Qwartalets Expedition.

9. *Slutade Bevärings Mötet. Jag reste till Kroppfjäll.*

Augusti

20. *Började Reg.-mötet – Krasslig på eftmd. – om afton åter braf.*
21. *Paraderade för Kungen – om afton stark åska med Regn.*
22. *Kyrkparad för Kungen.*
25. *B.rad (?) Mönstring – Stort Calas hos Öfversten i stora Tältet.*
28. *S-m arresterad.*
29. *På Baal hos Öfverstens västg. – Bref till Geijerstams.*
31. *Hämtade Erasmus Häst.*

September

2. *Exercice och Defilering för General Björmstjerna – Soupée hos Öfversten.*
3. *På Soupé hos Öfverste Adlercreutz – fick om natten en elak snufva.*
4. *Uppbröt från ett roligt Reg.t Möte – till Skålltorp.*
5. *Till middag på Munstorp – åter till Skålltorp.*

Noteringarna i almanackan för de följande åren är än knapphändigare vad gäller den militära tjänstgöringen.

Som adjutant vid en av regementets tre majors-expeditioner hade Torsten Rudenschöld inte endast att vara sin närmaste chef överstelöjtnant Jochnick behjälplig under de olika mötena utan också att tjänstgöra vid mönstringar och svara för den relativt omfattande rapportering om verksamheten som skedde kvartalsvis. Denna gällde manskap och materiel och allt annat som kunde vara av intresse för den högsta försvarsledningen. I den svenska statsförvaltningen fanns under 1800-talet ett intresse för statistik som för oss ter sig rent osannolik och det militära försvaret vad därvid inget undantag. Det är inte utan att man undrar om bakgrunden till denna statistikproduktion delvis är att söka i behovet av att ge en övertalig ämbetsmannakår sysselsättning.

Arbetet med kvartalsrapporteringen var uppenbarligen något som inte kunde engagera Rudenschöld.

De festliga inslagen i militärlivet var av Torsten Rudenschölds dagböcker att döma både många och uppskattade. (Efter akvarell av F. von Dardel)

”Ständigt Skrifveri för Qvartalet” noterar han på ett ställe i sin almanacka – först efter fem dagar kom befrielsen: ”Till Härlingstorp på middag”. Det var säkerligen med en suck av lättnad som han en tid senare kunde notera: ”Bref från Jochnick att jag slipper Qvartalet”.

En annan uppgift som också tråkade ut honom var ”mönstringsskrifveriet”. Ett sådant pass började den 3 juni 1822. De följande tre dagarna var han som han skriver ”ständigt occuperad härmed” för att följande dag kunna avsluta ”detta tråkiga arbete”.

Rudenschölds egna almanacksnoteringar tyder knappast på några karriärambitioner. Och detta även om några uppgifter kan tolkas så att han deltagit i något av de privata militärkurser som vid denna tid förekom. För den 14 januari 1821 anges ”På Carlberg” och två dagar senare. ”Första Lection för Lefrén”. Då J.P. Lefrén var chef för Karlbergs krigsskola kan man gissa att det rörde sig om något slags militärutbildning. I slutet av februari deltog Rudenschöld i en Carlbergsbal, i övrigt vittnar dagboksnoteringarna om rader av teater- och operabesök och mängder av bjudningar utan anknytning till Karlberg. Den två månader långa Stockholmsvistelsen avslutades den 18 mars med avskedsvisiter och ännu en supé.

Torsten Rudenschölds tjänst som officer var som nämnts ett deltidsarbete som till stor del bestod av skrivbordssysslor. Hur omfattande det var är omöjligt att avgöra, kanske sammanlagt ett par, tre månaders arbete med tyngdpunkten förlagd till befäls-, bevärnings- och regementsmötena sommartid. Denna

begränsade tjänstgöring gjorde det möjligt för honom att bo kvar hemma på familjegården Kroppfjäll.

Det fanns emellertid en olägenhet med denna tjänst: lönen var allt för liten för en familj att leva på, i varje fall att leva någorlunda ståndsmässigt. Sedan Rudenschöld i mars 1823 förlovat sig och planerade för giftermål ställdes han därför inför frågan om sin fortsatta verksamhet. Inför steget att lämna sin tjänst och bli lantbrukare på Kroppfjäll rådgjorde han både med sin far och sin blivande svärfar, vilken dessutom var hans morbror.

Fadern tilltrorde sig inte kunna ge något råd men påtalade ändå för sonen, att många kunnat sköta en stor gård och tidvis vara borta i militärtjänst. Det fanns också andra faktorer som talade för att bli kvar i det militära:

”Som fästman torde du ej tro, vad en liten skilsmässa tidtals är nyttig, för att sätta nytt liv i kärleken makar emellan”. Och ännu ett skäl, det viktigaste: ”den ledsnad, som så lätt förorsakas av en ej nog samsatt verksamhet, och då man av sagt sig alla andra förhoppningar ... än blott egendomens förkovran, och satt sig ur all beröring med det allmänna”.

”Den ledsnad” – varför inte ”den leda”, tristess och sysslolöshet som vi finner i den ryska 1800-talslitteraturens skildringar av livet på de stora godsen? Så föga inspirerande kunde uppenbarligen även en svensk godsägare vid denna tid uppleva sin tillvaro – knappast någon god förebild för den unge, blivande lantbrukaren!

Från den blivande svärfadern tycks dock inga avgörande invändningar ha rests mot tanken att lämna

det militära. Den 21 december 1823 noterade fästmannen i sin almanacka: "Erhöll Morbrors samtycke till avsked och bröllop".

Så avslutade den 26-årige Torsten Rudenschöld sin militära bana med kaptens avsked. Och stilenligt – i en miljö där det förvisso inte offrats mycket av "blod, svett och tårar" men där man desto högre skattat mat, dryck och dans – ett "Afskeds Calas af mig och Hoffsten till Öfversten och Camraterne" – så som en sista notering i almanackan av den 26 mars 1824 berättar.

De närmare åtta åren som ung officer 1816–1824 vid Skaraborgs regemente var som ovan antyttt ingalunda präglade av militärlivet. De var fyllda av så mycket annat som en ung adelsman i herrgårdsmiljö vid denna tid kunde uppleva. Erfarenheter som säkerligen bidrog till att forma en genomtänkt samhällsuppfattning och en egen livsfilosofi. Det finns därför anledning att något beröra även den delen av Rudenschölds ungdomsår.

VI

"GLADA OCH SÄLLA DAGAR" – SORGLÖST HERRGÅRDSLIV OCH ROMANTISK KÄRLEKSSAGA

"Afton med Spectacel".

"Gick jag till Ribbingsfors".

(Ur Torsten Rudenschölds dagbok)

I Torsten Rudenschölds dagböcker för de fyra åren 1821–1824 framträder en ung ädling som lever ett angenämt herrgårdsliv, omgiven av nära släktingar och goda vänner i harmonisk endräkt, till synes helt utan andra bekymmer än en tillfällig förkylning eller ett "elakt" väglag på väg till ett av de många släktkalasen. Så här firade han och hans familj julen 1821:

23 dec. *Om afton kommo Geijerstams hit.*

24 " *Reste vi samtliga till Risberga –
Nordenfeldts och Ekmans vid Risberga.*

25 " *I Julottan*

26 " *Dansade på Risberga – muntert!*

27,28 & 29 december

Glada och Sälla dagar i allmänhet

30 dec. *På Calas och Dans i Prästgården*

31 " *Frösvidahlsungdommen på Risberga – Åkte
kälkbacke.*

Det centrala i Torsten Rudenschölds liv under

dessa ungdomsår var släktingar boende på herrgårdar inom rimligt avstånd från Kroppfjäll i norra delen av Skaraborgs län och i sydöstra Värmland. Det var i första hand den egna familjen med fadern och syskonen. Den äldre brodern Carl (Calle) figurerar ständigt i dagboksanteckningarna och även – om än i mindre utsträckning – den yngre brodern Ture. Där fanns vidare faster Magdalena och farbror Bengt som tidigare bott på Kroppfjäll; kontakterna upprätthölls senare brevlades så länge de var i livet; de dog 1823 resp. 1824.

Ungefär två mil norr om Kroppfjäll låg Ribbings-

- 16 Kommo Wærning Even till Agra.
Brev från Christina om
17 Gick jag på Pucopocurung -
Middag i Ållin byllas - låg om
nätter i Sörang -
18 Middag i Chamba - låg om nätter i
Ållin byllas
19 Ållin byllas - Ållin byllas - om aftonerna
till Agra -
20 Brev fr. Jeanilt.
25 Pucopocurung förtågängen -
Ragnvänder - Pucopocurung
Johän Sörang till Agra - om aftonerna
27 Pucopocurung från Agra öfver Ållin
till Wærning - tog gästerna - vänta
g. Bratt -
28 Pucopocurung till Kroppfjäll
29 Brev om manuskript till Johanilt.
30 Pucopocurung till Ribbingsfors - förmiddagen
30 Middag i Hofva kyrka
Omständ. till Wallabohm på Dan!
Calle kom dit fr. Ållin byllas -

Utdrag ur en av Torsten Rudenschölds dagböcker

fors herrgård, där hans moster Brita Maja och morbror Jan Henrik af Geijerstam med familj bodde. Mostern var född Hedengren och syster till Torstens mor. Ribbingsfors var alltså moderns barndomshem. Noteringen "Gick jag till Ribbingsfors" dyker för första gången upp i almanackan våren 1821 och skulle senare återkomma ständigt i olika varianter. Det var dock ingalunda första besöket men för tiden före 1821 har vi ju inga dagboksanteckningar att lita till.

Ett annat kärt ställe var herrgården Björneborg i närheten av Kristinehamn. Där residerade brukspatronen Olof Nordenfeldt med familj. Han var som tidigare nämnts en äldre halvbroder till de yngre syskonen Rudenschöld. Relationen syskonen emellan var den allra bästa. Inte minst Torsten fick många gånger generöst stöd och hjälp, inte minst ekonomiskt.

Familjerna på de olika gårdarna umgicks flitigt. Det var ett ständigt åkande mellan herrgårdarna. Man bjöd på storslagna middagar och låg då oftast över natt. Vid de stora helgerna stannade man som regel flera dagar. Här utvecklades en livsstil som inrymde så mycket av fest och glädje och även det lättsinne som för många blev allt för kostsamt.

Ännu ett exempel – denna gång firade man nyår på Kroppfjäll. Någon brådska med att återgå till vardagen hade man inte. Man fortsatte därför till Ribbingsfors. Det började på nyårsafton 1822.

Kommo Samtelig Geijerstams och Hedengrens med Holmbergs samt O. Nordenfeldts för att här passera Nyårshelgen.

1. Jag med samtliga främmande i Hofva kyrka.

Torsten Rudenschöld var en dansant yngling som trivdes gott när dansen trädde.

Litografi efter teckning av L. W. Kuhlberg (1832)

2. *Eftmd: O N-dt, Hedengrens. Most. B.M och Morbr. G-m åter till R(ibbings)fs – Flickorna kvar; om afton Dans efter Clarinett.*
3. *Samteliga till R(ibbings)fs. Jag körde C.C.*
4. *Alla till Björneborg; 8 slädar – jag körde C.C.*
5. *Stort Calas; om Afton Dans - Muntert!*

De stora familjekalasen hölls naturligt nog främst vid de stora högtiderna. Däremellan kunde man roa sig med åtskilligt annat. Göta kanals öppnande vid Sjötorp den 23 september 1822 var säkerligen en stor

attraktion liksom uppvaktningen för kungen vid Hova ett par månader senare. Vid sidan av det ständiga resandet släktgårdarna emellan gjordes också längre resor. Torsten Rudenschöld hälsade exempelvis på farbror Bengt under dennes vistelse i Kungsör och gjorde en och annan resa till Stockholm. Under de två månader som han vistades i Stockholm vintern 1822 och – sannolikt – deltog i något slags militär "fortbildning" var tiden fylld av visiter och bjudningar och teaterbesök. I sin dagbok redovisar han nio olika opera- och teaterbesök och konserter.

Ett annat inslag i den angenäma och till synes sorglösa tillvaro som vi möter i dessa kretsar är i hög grad karakteristiskt: det myckna brevskrivandet. En verksamhet som fyllde många eljest sysslolösa timmar med nöjsam sysselsättning och som medförde mycken glädje när den ständigt efterlängtrade postiljonen dök upp. Och som långt senare kommit att välsignas av sentida historiker i deras försök att utforska en förfluten verklighet.

Torsten Rudenschöld framstår under denna tid som en ung man som levde gott och glatt. Han saknade dock inte sinne för livets allvarligare sidor. Han noterar inte så få kyrkbesök och noterar också någon gång att han gått till "Herrens heliga nattvard". Men visst dominerar de festliga inslagen i den unge grevens liv.

En månad innan han lämnade det glada ungarlivet passade han på att ta ut svängarna ordentligt. Återigen är det hans egna dagboksanteckningar som ger oss besked:

Det började den 19 mars 1824 i Kristinehamn med bal tillsammans med Nordenfeldts. Så följde:

- 20. *Afton med Spectacel,*
- 21. *Aft. med Masquerade,*
- 22. *Aft. med Soupée,*
- 23. *Afton med Spectacel,*
- 24. *Afton med Baal,*
- 25. *Middag hos Nordenfeldts. Om Afton Baal och Soupé.*

De noteringar om familjefester och andra förlustelser som här återgivits får inte tolkas så att Rudenschöldarna levde i sus och dus. Det ligger i sakens natur att det är sådana händelser som noteras i en ung mans dagbok medan vardagens rutin inte lämnar många spår efter sig. Nu förhöll det sig dock så att det inte fanns så mycket av arbete och vardagsrutin att notera i de kretsar som Torsten Rudenschöld levde i; att det trots vissa ensidigheter i källmaterialet är en alldeles speciell livsstil som vi möter behöver vi inte betvivla.

Vi kommer också att se hur Torsten Rudenschöld i sin dagbok börjar ge plats för vardagen. Det sker inför planerna att ta över föräldragården. Och det hänger i sin tur samman med den romantiska kärlekssaga som ledde fram till giftermål och familjebildning.

I det livliga sällskapsliv som här skildrats fanns särskilt goda kontakter mellan herresätena på Kroppfjäll och Ribbingsfors. Om man läser Torsten Rudenschölds dagböcker finner man snart en av anledningarna till de många besöken: den unga kusinen Chris-

tina (Stina) Charlotta. "Gick jag till Ribbingsfors" heter det helt neutralt till en början. Senare kunde den förälskade ynglingen inte avhålla sig från kommentarer av typen "Högst hjerteligt emottagande" eller "Hjertinnerligt välkommen – Trefligt!" Och bakom den kryptiska noteringen i dagboken om en slädfärd – "Jag körde C.C." – dolde sig förvisso inte en häst utan hans själs älskade Christina Charlotta!

Det som kanske började som en oskyldig kusinromans utvecklades till verklig och stabil kärlek och i april 1823 eklaterade det unga paret sin förlovning. Den då 25-åriga Torsten och den 17-åriga Stina Charlotta började därefter att på allvar planera för den gemensamma framtiden. Det innebar avsked från militär-tjänsten och tankar på att ta över Kroppfjäll.

Bröllopet ägde rum på Ribbingsfors den 20 maj 1824 med prosten Carlander som vigselförrättare och ett 20-tal gäster, främst de närmaste släktingarna på båda sidor. Om bröllopet inte var av det mest storslagna slaget så fortsatte festligheterna desto längre. Dagen efter var det "Calas" för grannarna vid Ribbingsfors och sedan brudparet installerat sig på Kroppfjäll kom alla bröllopgästerna dit på middag och efter ytterligare någon dag hölls "Calas för samtl. Folket".

Så började en ny period i Torsten Rudenschölds liv. Men innan vi följer honom på den allt annat än raka vägen till den egentliga livsuppgiften ska vi följa de unga makarna på en bröllopsresa som inte var av det vanliga slaget – allra minst i högadliga kretsar.

NYA ERFAREN- HETER - OCH EN NY SAMHÄLLSSYN

VII

EN MÄRKLIG BRÖLLOPSRESA

”Dagarna efter mitt tidiga Bröllop reste jag med min 18-åriga hustru till Wärmeland, med beslutet att .. deltaga i den .. mycket förlöjligade Colonie som 1824 der höll på att bildas”.

(Torsten Rudenschöld i brev till J.G. Richert 29.6.1842)

Några veckor efter bröllopet på Ribbingsfors – närmare bestämt den 11 juni 1824 – startade det nygifta paret en månadslång bröllopsresa som väckt stort intresse inte endast bland Torsten Rudenschölds alla biografer utan också blivit föremål för den litteraturhistoriska forskningens nyfikenhet. Insatt i sitt sammanhang är den intressant som tidsföreteelse men den är också en viktig händelse i Torsten Rudenschölds liv. Några ord om bakgrunden är på sin plats.

I den övergång från den rationalistiska upplysnings-tidens dominans till en nationellt präglad romantik

som ägde rum i Sverige i början av 1800-talet finns många företeelser att peka på. Här ska endast två nämnas. Den ena är den nationella väckelse som följde efter förlusten av Finland 1809 och som skapade ett starkt intresse för uppfostringsfrågor – framför allt för en nationell fostran bland de unga.

Den andra är bildandet av ett sällskap för nationell, religiös och moralisk fostran. Det bildades i Stockholm 1815 och gavs namnet *Manhemsförbundet*. Det var från början en skolförening grundad av lärare och elever vid Afzeliuska privatskolan. Den präglades både av högstämd idealism och ungdomlig leklystnad och fungerade i mycket som ett ordenssällskap med allehanda ceremonier. Det verkade i götisk anda och syftade till ökad kunskap om forntiden och dess diktning. Man höll ofta sina sammankomster ute i det fria och ägnade sig gärna åt fotvandringar på landsbygden. Till bilden hör också planer på att inrätta ett slags "idealiserat bondeliv", planer som skulle ha inspirerats av den franske filosofen *Rousseau*. Bland de ledande i detta förbund fanns *Carl Jonas Love Almqvist*, de båda bröderna *Gustaf* och *Janne Hazelius* och *Jonas Waern*. *Torsten Rudenschöld* kom under sina Uppsalaår i kontakt med denna grupp och tilltalades starkt av dess idealistiska och svärmiskt religiösa hållning.

Sedan Almqvist gripits av drömmar om ett liv som "idealiserad bonde" och börjat fundera på hur dessa skulle kunna omsättas i verkligheten fick han 1823 ett erbjudande att slå sig ned på en plats i Köla socken i västra Värmland, inte långt från den norska gränsen. Inbjudan kom från *Jonas Waern*, vars far var en bety-

dande bruksägare och som lovat skänka mark till en liten koloni. "Kom och bli vår patriark. Jord skall jag skaffa att bebygga", skrev *Waern*. Almqvist, *Janne Hazelius* och *Waern* beslöt att bilda en koloni för att erfar "tjänarelivets jordiska sorglöshet och genomföra det idealiserade bondelivets förebildliga tillvaro" (*Henry Olsson*). Almqvist lämnade sin tjänst i Kungl. Maj:ts kansli och begav sig i januari 1824 till Värmland, där han köpte en liten hemmansdel i Graf i Köla socken. Där gifte han sig med den enkla flicka som varit barnpiga åt hans yngre syskon. I brev till en god vän skildrade Almqvist den familjeidyll som till en början råde:

"Jag skriver detta brev i en liten lantlig kammare, en ansenlig brasa brinner på spisen, min Maria sitter vid min

Jonas Waern (1799-1868), industriman, politiker, landshöv. i Skaraborgs län (1857-66). Oljemåln. av *Uno Troili*

sida och spinner; rätt nu sätter hon fram vår aftonmåltid, som hon har lagat. Så länge vi blott är två, har vi ingen piga. Ingen domestik nosar i våra saker, eller stör vår trevliga ensamhet”.

Den tänkta kolonin började ta form under våren 1824. Gustaf Hazelius anslöt sig och Jonas Waern sålde herrgården Adolfsfors och köpte en mindre bondgård som han – efter sitt eget fornnordiska namn i Manhemsförbundet – kallade Erlingsrud. Där samlades ibland på kvällarna den lilla skaran för ”högläsning och tankeutbyte” som det står inristat på den minnessten som sattes upp på 1960-talet.

Det var till denna nybyggarkoloni som Torsten Rudenschöld och hans unga hustru begav sig på bröllopsresa. Det utgör en intressant händelse i hans liv men det har visat sig vara svårt att få klarhet på en viktig punkt, nämligen om han verkligen hade allvarliga planer på att ansluta sig till kolonin. På den punkten går uppfattningarna isär.

Vad kan vi då veta om resan och Rudenschölds planer? Hans egna anteckningar från resan, som han hänvisade till i sin almanacka, har inte påträffats. De viktigaste källorna är samtida brevmaterial. De i detta sammanhang kanske intressantaste breven saknas tyvärr, nämligen Rudenschölds brev till Jonas Waern; de är sannolikt förkomna i samband med en eldsvåda. Däremot finns ett brev från 1842 med intressanta uppgifter om denna fråga, men det skrevs hela 18 år senare och därtill i en speciell situation. Vi har vidare sentida uppgifter av svärsonen, den bekante tidningsredaktören S.A. Hedlund.

Vi vet att Rudenschöld deltagit i samtal och överläggningar om den planerade kolonin 1820 och att han därvid uttalade sina sympatier för projektet. Det förhållandet att han och hans hustru besökte den almqvistska kolonin i de värmländska skogarna i gränstrakterna till Norge på själva bröllopsresan tyder också på ett klart intresse. Vi vet däremot inte hur länge besöket varade just där; hela resan (runt Väneren) tog en dryg månad. När Jonas Waern strax före bröllopet bjöd in Rudenschölds var detta ett svarsbrev. Det finns där en formulering som Waern uppfattade som ett tecken på att Rudenschöld umgicks med allvarliga planer på att ansluta sig till kolonin. Någon biograf har t.o.m. tolkat den som ett halvt löfte: ”Du säger dig ha mycket att språka med mig i allvarsam väg, och om jag av slutet av ditt brev finge ana, vad jag ville, så skulle jag nästan fälla tårar av glädje. Detta är mycket sagt, men ändå mer menat”.

Det enda bevarade dokument av Rudenschölds egen hand som ger besked om hans egna planer visavi Värmlandskolonin är ett brev till den gamla vännen J.G. Richert 1842. Det skrevs då han misslyckats med ett nytt lantbruksprojekt och blivit helt utblottad. Det är möjligt att de gamla minnena kan ha fördunklats eller omformats. Hans tankar var vidare vid denna tid upptagna av de funderingar som ett par år senare utmynnade i boken om ståndscirkulation. Så här berättade han i sitt brev:

”Dagarna efter mitt tidiga bröllop reste jag och min 18-åriga hustru till Värmland, med beslutet att vid norska gränsen delta i den bekanta och mycket förlöjligade

koloni som 1824 där höll på att bildas. Saken eller ock tiden var ännu icke mogen. Anläggningen gick sönder och föreningen upplöstes. Istället har jag sedan dess i 18 år strävat med alldeles motsatsen av vad jag sökte, släpat mig fram som en vanmäktig herre, städse skuldsatt över hövan. Min bittra erfarenhet av livet har i min själ utplånat en eld som för varje dag eller år ökats. Vid dess sken har sanningen av ovan antydda enkla idé, för mig velat framstå allt mer och mer klar, ehuru om sättet för idéns tillämpning kan sägas mycket. I senare tid har jag, själv tillspillogiven, endast hoppats att kunna låta barnen tilligodo frukterna av min erfarenhet”.

Det kan sammanfattningsvis slås fast att vi inte med säkerhet vet hur allvarliga Rudenschölds planer var att ansluta sig till den almqvistska nybyggarkolonin. Vi vet att han 18 år senare berättat att han reste dit ”med beslutet .. att deltaga”. Vi vet också att han sympatiserade med idéerna bakom den och att han var intresserad. Det kanske troligaste är att han och hans hustru ville skaffa sig mer kännedom om experimentet innan de skulle fatta något avgörande beslut. Att han hyste intresse för denna tidiga ”gröna-vågen-idealism” visade sig senare genom vissa planer på 1830-talet och de förslag till ”förenklingskolonier” som han förde fram i sina skrifter på 1840-talet. Man finner en ovanligt konsekvent hållning i denna fråga hela livet igenom. Den kom senare att manifesteras inte endast i hans civilisationskritiska betraktelser och socialutopiska reformplaner utan också i viss mån i hans praktiska försök på skolans område.

VIII

STORJORDBRUKARE OCH PRIVATLÄRARE

*”Herr Grefvens afsigt att ägna en del af sin tid till
det uppväxande slägtets handledning är ädelt.
Ädlare och nyttigare mål kan ingen välja!
(O.J. Södermark i brev till
Torsten Rudenschöld 30.10.1828)*

Året 1824 var en vändpunkt i Torsten Rudenschölds liv i flera avseenden. Hans giftermål innebar slutet på ett sorglöst ungarliv och ett nytt liv som jordbrukare och familjeförsörjare. Hans avsked från militärlivet innebar övergång från en i stort sett bekymmersfri tillvaro till en verksamhet som krävde praktiskt ledarskap och medförde ett tungt ekonomiskt ansvar.

Vad gällde framtidsplanerna vid tiden för uppbrottet från det militära och giftermålet med den 18-åriga kusinen föreligger som vi sett en oförklarlig paradox. Det är visserligen inte möjligt att avgöra hur allvarliga hans planer att ansluta sig till den almqvistska förenklingskolonin i Värmland var, men enbart det starka intresset ter sig märkligt med tanke på det alternativ som faktiskt förverkligades: att leva herrgårdsliv och driva ett stort jordbruk med många anställda.

Den gård som det unga paret slog sig ned på var *Kroppfjälls säteri*, en herrgård – eller om man så vill ett gods – omfattande sammanlagt omkring 300 hektar. Den största delen av arealen bestod visserligen av skogsmark men själva jordbruket var ändock omfattande. De underlydandes skara var stor och det gällde också det hushåll som den 18-åriga husfrun fick ansvaret för.

Rudenschölds tid som jordbrukare framstår i alla levnadsskildringar som påfallande anonym. Vi vet dock att han 1828 flyttade till en ännu större gård som låg alldeles i grannskapet, *Melltorp*. Det var ett gods på hela 675 hektar, varav 75 hektar åker. Tiden på Melltorp blev emellertid bara två år och upprottet var uppenbarligen redan förberett då familjen flyttade till den nya gården. Rudenschöld erhöll i arv en mindre andel i Uddeholmsverken i Värmland och tycks redan samma år ha börjat fundera på att göra en insats i bolagets skötsel. Han förklarade i brev från samma år att han ville förbereda sig för att kunna motsvara ”de fordringar som Uddeholms Bolag med rätta bör göra på mig såsom dess Löntagare”. Två år senare, 1830, antar han erbjudandet att bli förvaltare på ett av Uddeholms bruk, *Stjernfors* i Klarälvsdalen.

Samma år som Rudenschöld flyttade till Melltorp inträffade något som troligen kom att få stor betydelse för hans fortsatta liv. Han hade tagit hand om en sex-årig pojke, son till en major J.O. Södermark, som då var verksam som lärare i topografi vid Krigsskolan på Karlberg. Liksom många andra officerare vid denna tid hade han konstnärliga intressen och utbildade sig vidare och blev en respekterad porträttmålare. Söder-

mark hade gjort Rudenschölds bekantskap i samband med att han medverkat i förberedelserna för byggandet av Karlsborgs fästning. För att utbilda sig vidare på den konstnärliga banan gjorde han långa utlandsresor, bl.a. till Italien, och hade då fått lämna sin pojke på Kroppfjäll.

Vid ett besök hos familjen Rudenschöld hösten 1828 erbjöds pojken att stanna kvar ännu en tid och undervisas i hemmet. Av det tackbrev som Södermark senare samma höst skrev framgår vilka planer som Rudenschöld då umgicks med:

”Oändligen välkommet var Herr Grevens vänskapsfulla tillbud att ytterligare behålla gossen samt att själv åtaga sig besväret med hans undervisning. Vid mitt korta vistande på Kroppfjäll såg jag, att det husliga lugnet och förnöjsamheten där bosatt sig, och ej utan bekymmer tänkte jag på, att se min lille gosse så snart förflyttad från detta fridens hem. Herr Grevens avsikt att ägna en del av sin tid till det uppväxande släktets handledning är *ädelt*. Ädlare och nyttigare mål kan ingen välja! Gud välsigne Herr Greven i sina bemödanden! Måtte de ha all den framgång och åtföljas av all den tillfredsställelse som av en uppriktig vän önskas, vilken av ett vidrigt öde blivit satt i den svåra belägenheten att ej själv kunna ha sina barn omkring sig ... Så mycket hellre lämnar jag Pehr i Herr Grevens fortfarande vård, som Greven ämnar att ta till sig flera gossar av ungefärligen samma ålder ...”.

Det har sagts att den inackorderade gossen skulle ges gemensam undervisning med Rudenschölds barn. Så kan det dock knappast förhålla sig då den äldste pojken, Thorsten, bara var två år, född 1826. Pojke num-

mer två föddes 1830 men dog efter två år.

Men då hade Torsten Rudenschöld med familj brutit upp från den västgötska herrgården och börjat ett nytt liv. Det blev ett äventyr som i lika hög grad som de trevande försöken som privatlärare kom att få betydelse för den verksamhet som skulle bli hans livsgärning.

IX

SOM VÄRMLÄNSK BRUKSFÖRVALTARE: NYA ERFARENHETER OCH EN NY SAMHÄLLSSYN

*"Emellertid torde det tillhöra mig att upplysa ...
att Lars Box icke lefvat öfverflödigt, aldrig supit,
icke bestått sig hvarken dräng eller piga, aldrig handlat
onödigt af kringstrykande Gårdfariköpmän,
icke på 2:ne års härvaro mäktat köpa en ny rock,
men väl söndertagit en åt Barnen".
(Ur Torsten Rudenschölds svar på anmärkning
av Uddeholmsbolagets revisorer)*

Torsten Rudenschöld hade som tidigare nämnts genom arv blivit delägare i Uddeholmsbolaget i Värmland. Även om detta var en av anledningarna till att han 1830 tillträdde platsen som förvaltare vid ett av dess många bruk, betydde det nog mera att den gamle vännen Jonas Waern just 1830 tillträtt posten som bolagets disponent. Till detta kom nog också att Rudenschöld inte var någon riktig jordbrukare. Uddeholmsbolaget var ett fideikommissliknande släktföretag med många järnbruk och hyttor, de flesta belägna längs Klarälven. Ett av dessa järnbruk var *Stjernfors* "Stång-

*Stjernfors herrgård, brukets förvaltarbostad
på Torsten Rudenschölds tid.*

jerns- och Manufacturwerk”, beläget mellan Munkfors och Uddeholm.

Bolaget omfattade sammanlagt 15 enheter med drygt 2.600 underlydande i dess tjänst, antingen direkt anställda eller som statare och torpare. Till detta kom ca 1.900 barn under 15 år och 180 ”utgamla”. Stjernfors var ett medelstort bruk med ca 160 i arbete som underlydande; närmare 300 personer var för sin försörjning beroende av bruket i Stjernfors.

Det var en brutal verklighet som mötte den unge greven, en verklighet som väl inte var svårare i Stjernfors än på andra arbetsplatser i Uddeholmsbolaget eller i andra bruk i Sverige vid denna tid. Men för Rudenschöld blev det ändå något av en chock att på nära håll uppleva den misär som rådde. I våra dagar skulle vi tveklöst karakterisera ett liv i de trånga och usla bostäderna och med den allmänna fattigdomen

som ett liv klart under vad vi nu uppfattar som existensminimum. Bakom den bild av bruksarbetarnas liv som han senare tecknade finns säkerligen hans egna minnen av mötet med den nya verkligheten:

”Man besinne t.ex. att en statorpare för ett semesterlöst, till årets varje arbetsdag utsträckt tjänande i de tyngsta arbeten, därvid utsatt för vårt hårda klimat, avlönas med villkor, som efter olika orter och husbondefrikostighet varierar mellan 100 à högst 150 riksdaler eller per medium uppgår till 125 riksdaler riksgäld i ett för allt ... Dessa 125 riksdaler måste förslå att fylla en hel familjs alla både materiella och intellektuella behov ... För oss herrar i allmänhet är det nyttigt att veta samt att flitigt under vårt dagliga liv föra oss till minnes, att en stor del, sannolikt flertalet av de mot hårt klimat kämpande svenska kroppsarbetarna under deras bedrivande av mer eller mindre tunga sysslor från otta till kväll vederkvickas av oftast ingen annan föda än potatis, doppad i sillsälta, vattenvälling och likartad kost.”

Som förvaltare hade Rudenschöld att utöva tillsyn över sina underlydande. Hans omsorg och omtanke gick emellertid långt utöver vad som var brukligt. Han besökte smederna i deras hem för att göra sig närmare underrättad om deras levnadsvillkor. Det allmänna elände som han där mötte grep honom djupt. Han sökte hjälpa dem inte endast i materiellt avseende utan också andligt genom att lära dem läsa och skriva. Det hände att han anordnade ”läse- och kunskapsförhör” i samband med att bruksfolket bjöds till ”Herregården” och erhöll förplägnad. Han hjälpte enskilda med gynnammare uppgörelser ifråga om ersättningar och ar-

betsvillkor. Eftersom detta innebar en ekonomisk belastning för bruket och då man dessutom var angelägen om att ha så enhetliga arbets- och lönevillkor som möjligt inom Uddeholmsbolaget ledde detta till missnöje inom den högsta ledningen.

Detta missnöje tog sig uttryck i revisionsanmärkningar över "Förvaltning och Bokföring" för år 1832. I inte mindre än 23 punkter framfördes anmärkningar. Dessa gällde både enskilda poster och mera generellt. Hjälpsmeden Ola Adamsson hade fått en ersättning i samband med sjukdom som "ingalunda ligger inom en Förvaltares befattning att bestämma" och Lars Larsson i Skålviken hade fått spannmål till underpris. Förvaltaren hade i många fall varit allt för snäll och handlat allt för godtyckligt med följd att anställningsvillkoren blivit gynnsammare än vid de andra bruken. Detta påtalades i den sista punkten:

"Detta förhållande anmärkes till framtida rättelse och lämnar anledning till den önskan att Förvaltaren med noggrannhet ställer sig lämnade föreskrifter till efterföljd, varförutan den för Bolaget nödvändiga enhet i förvaltningen av alla egendomarna, skulle förfelas".

Som svar på revisionsanmärkningarna inlämnade Rudenschöld en inlaga på 24 sidor där han punkt för punkt kommenterade kritiken. I vissa fall gav han revisorerna rätt och lovade rättelse. I andra fall sökte han förklara sitt handlande med framför allt humanitära skäl och framförde en egen åsikt. "Mig synes mindre tjänligt", framhöll han exempelvis, "att en smed, som är tjänstehjon skall skatta till allmän sjukvård".

Som exempel på hur han hänvisade till enskildas trångmål kan nämnas försvaret av smeden Lars Box, vars skuld till bolaget hade ökat under året:

"Att bättre hushålla med kontanta uttag för Lars Box är möjligt; emellertid torde det tillhöra mig att upplysa följande, det vet jag, att Lars Box icke levt överflödigt, aldrig supit, icke bestått sig varken dräng eller piga, aldrig handlat onödigt av kringstrykande gårdvariköpmän, icke på 2:ne års härvaro mäktat köpa sig en ny rock, men väl söndertagit en åt barnen. Jämväl torde jag få fästa Hr. Revisorernas uppmärksamhet vid det förhållandet, att det måste vara svårt för en att tjäna det nödvändigaste åt 9 – i en ort där allt utom kontraktsäden är enormt dyrt ... I samma mån som barnen tillväxer och övergår från tärande till närande medlemmar av huset, blir L. Boxs ställning bättre".

På liknande sätt försvarade Torsten Rudenschöld att Lars i Skålviken inte gjort 200 dagsverken enligt kontraktet utan 198. Herrar revisorer torde betänka att

"då på årets 360 arbetsdagar 198 dagsverken blivit utgjorda, ej särdeles många kan återstå utöver vad som åtgår till Vedhållning, Tröskning, Gärddning, Jordbruk, Såning och Bärning vid ett Torp, där varken dräng eller piga finns och där hustrun, ehuru utmärkt rask, likväl får använda sin mesta tid till skötsel av många små och även ofärdiga barn. Även får jag intyga, att karlen vanligen får tillbringa flera veckor om året i sjuksängen samt slutligen att han i år använt tid på den nyuppförda stugan".

Så försvarade sig Rudenschöld på punkt efter punkt, utförligt och som det framstår sakligt men ändock

energiskt. I slutet av den långa skrivelsen kan man nog spåra viss bitterhet. Han antydde också att ett uppbrott förestod – han talade om ”den tid som för mig återstår” – men uttalade en önskan för sina ”tjenstekamraters” skull att

”Herrar Revisorer framdeles icke så enständigt sysselsätter sig med klander, utan litet interfolierade med uppmantran. Eljest kunde hända, att den som vet sig ha bitida och sent använt omtanke, flit och oegennyttigt nit i sin tjänst, lätteligen förlorade håg för sitt yrke; och är hågen borta så är ock det bästa borta, ty inom Bolaget som i allmänhet, uträttas måhända det mesta, men med visshet det *bästa* av egen inre drift”.

Rudenschöld avslutade med att förklara att han inte velat förolämpa någon; han hade endast ”i en allvarsam sak velat bruka allvarsamt språk”. Kontroversen med revisorerna ledde till att han medvetet kom att reflektera över förhållandena vid bruket och att utforma vad man skulle kunna kalla ett genomtänkt socialt program.

Detta presenterades vid Uddeholms bolagsstämma 1833. I ett långt anförande, som väckte stor uppmärksamhet, tog han upp frågan om de sociala förhållandena. Han påtalade att ansvaret för bruksarbetarna var större för Uddeholm än för de flesta andra husbönder i landet och detta av ett alldeles speciellt skäl. Friheten för de underlydande att anta eller förkasta de villkor som bolaget erbjöd var i stort sett obefintlig, då det knappast fanns några andra existensmöjligheter på flera mils avstånd. Många av bolagets underlydande

hade därtill bindande skulder till bolaget och hade därför ingen som helst möjlighet att flytta.

Även om han inte hade anledning att tro att de anställda under Uddeholm hade det sämre än andra så var han inte nöjd. Han anklagade heller inte disponenten då det var omöjligt att känna till alla de enskildas situation. Men han slog fast att folkets levnad var ”till yttersta grad enkel och måttlig” och att många häftade i skuld till bolaget. Att lättingen och slösaren får nöja sig enbart med ett ”nödtorftsuppehälle” är en sak som ”den idoge och sparsamme arbetaren” borde ändock ha ”ovillkorlig rättighet till någon om också sparsam förkovran”, menade han.

Rudenschöld föreslog rejäla förbättringar ifråga om anställningsvillkoren. Den då gällande ”kontraktsgottgöringen” borde höjas med $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ eller minst $\frac{1}{6}$. Han värnade särskilt om stångjärnssmederna:

”Ingen arbetsklass torde förtjäna att mera hållas under armarna än stångjärnssmederna, då man å ena sidan besinnar yrkets betydenhet, och å andra sidan hanteringens tyngd, varmed få uthärdar över 50 år, ehuru smeden sedan ofta lever till hög ålder, men på ålderdomen vanligtvis såsom blind, halt, döv eller annorledes sönderbråkad invalid”.

Förbättrade villkor för de underlydande skulle också vara till fördel för bolaget då många skulle lägga bort sin gamla bitterhet och i stället anta ”en mera självdrivande villighet och månhet i bolagets ärender”. Med ett ökat välstånd skulle folket också stiga i moraliskt värde. Rudenschöld avslutade sitt tal med denna sammanfattning:

”Korteligen! Jag tror att om mera liberalitet i folkets villkor förenas med närvarande kraftfulla och förståndiga begagnande av dess arbetsförmåga, skulle på *längd* vinnas allmän ekonomisk förkovran hos både herre och tjänare – i förening med Guds välsignelse”.

Detta Rudenschölds tal karakteriseras i den stora Uddeholmsmonografin av Ingvar Andersson – historiker, riksarkivarie och ledamot av Svenska akademien – som ”ett för tiden märkligt, av djup idealitet genomandat program”. Han ifrågasatte emellertid om det var möjligt att genomföra det ”just i denna tid av allvarlig kris för den svenska järnhanteringen”. Företagets nya ledning hade dessutom nyligen antagit ett nytt ”expansionsprogram” baserat på den ekonomiska liberalismens idéer.

Det hela slutade för Rudenschölds del med att han lämnade sin befattning. Ingenting tyder dock på att han tvingades bort. Det kan noteras att han på det personliga planet hade goda relationer till ledningen inom bolaget. Han var inte endast delägare i bolaget utan också släkt med de båda revisorerna – G.Em. af Geijerstam och C. af Geijerstam. Han hade vidare de bästa relationer till disponenten, den gamle vännen Jonas Waern. Förklaringen finns säkert att söka i att Rudenschöld själv – med den samhällssyn som han genom sina nya erfarenheter förvärvat – fann sin situation ohållbar och därför frivilligt lämnade befattningen som förvaltare.

Torsten Rudenschölds insats kom senare att spela viss roll i samband med nya kontraktsskrivningar – han hade själv som delägare gjort framställning om

avskrivning av skulder. Och ännu en sak värd att notera: när bolaget på 1840- och 1850-talen gjorde betydande insatser på folkskolans område sökte man tillämpa Rudenschölds ”metod för barnundervisningen”. Hans insats har av Ingvar Andersson placerats in i ett vidare historiskt sammanhang.

”Utan motstycke i tiden är emellertid det samhällstänkande, som, låt vara i en ofullgången form, möter vid periodens början hos Carl Fredrik Geijer och vid dess slut hos Torsten Rudenschöld. Hos dem båda finns det något besläktat med vad den störste av den värmländska bruksbygdens söner, Erik Gustaf Geijer, utvann ur sina barndomsminnen och senare erfarenheter, när han under 1830-talet tog upp till ny prövning förhållandet mellan samhälle och individ”.

De tre åren i Stjernfors innebar för Torsten Rudenschöld ett livsavgörande möte med en ny verklighet. Den drygt 30-åriga greven med bakgrund i välbeställd herrgårdsmiljö och med erfarenheter av ett sorglöst studentliv och en komfortabel officerstillvaro fick på nära håll uppleva hur människor i dagligt slit tvingades kämpa för en eländig överlevnad. Dessa upplevelser blev för en sensibel person som Rudenschöld en fruktbar utgångspunkt för tankar om det samhälle han levde och verkade i. Till detta kom hans egen situation som friställd familjeförsörjare – utan personlig förmögenhet och utan det ringaste av ”fallskärmsavtal”.

X

EN FRISTAD PÅ LÄCKÖ DJURGÅRDEN

*"Min yttre befattning här är af sådan ringhet,
att jag nästan oavkortat eger att disponera
min tid efter behag".*

*(Torsten Rudenschöld i brev till Per
Olof Carlander 28.1.1834)*

Uppbrottet från Stjernfors kan inte ha varit lätt. Vad skulle han ta sig till? Hur skulle han försörja sig? Han hade ju ansvar inte endast för sig själv utan också för sin familj, en småbarnsfamilj som då omfattade mor, 27 år, far, 35 år, en sjuårig pojke och en ettårig flicka. (En tvåårig pojke hade dött 1832).

Räddningen kom genom den äldre brodern, greven Carl Rudenschöld som innehade Läckö kungsgård i Västergötland. Till Läckögodset hörde den vackert belägna utgården *Djurgården*, ett par mil söder om slottet. Han förvärvade också ett litet jordbruk i omedelbar närhet, Öboängen. Avsikten var nu att Torsten skulle undervisa och uppfostra broderns båda pojkar, fem och sju år gamla, tillsammans med den egna sonen och förhoppningsvis ytterligare någon elev i vad som skulle kunna bli en liten internatskola.

Han beskrev sin situation och utvecklade sina planer i ett brev (1834) till den gode vännen Per Olof

Carlander, kyrkoherde i Hova, strax efter det att familjen etablerat sig på Djurgården. Han var nöjd med sin situation. Vi bor i "små men trevliga, nyreparerade och varma rum" i en ganska vacker natur, dock inte ordnad i "herregårdsform", berättar han. Avsikten var att i möjligaste mån "nedtrycka levnadskostnaden".

Det var förvisso ingen glansfull tillvaro som väntade den unge greven. Han var också själv medveten om sin situation. Hans erfarenheter som officer, storjordbrukare och bruksförvaltare kan knappast ha stärkt hans självförtroende, vilket indirekt kan spåras i det öppenhjärtiga brevet: "Vad mig angår finner Du, att med mina klena kunskaper i förening med högst medelmåttiga naturgåvor, kan föga uträttas i den klyftiga världen, och av en 36-årig herre förrättas ett klent kroppsarbete".

Planerna var som nämnts att ordna hemundervisning för den egna sonen tillsammans med broderns båda söner, upp till dess att de båda blivit 10-12 år gamla – "längre torde jag ej kunna följa studierna med tillräcklig överlägsenhet" – och sedan låta dem fortsätta i Skara skola.

Uppgifterna om privatskolan på Djurgården är fåtaliga. Det är dock tydligt att Rudenschöld fann sig väl tillrätta i sin nya tillvaro. "Jag trivs hjärtans väl med min skola", skrev han i brev och fortsatte:

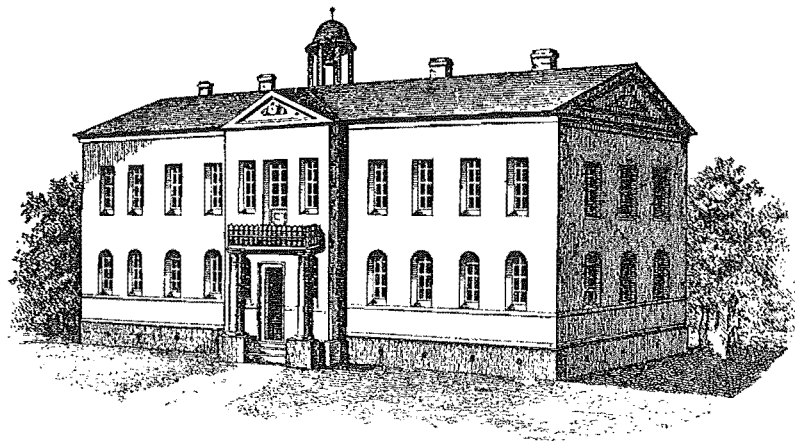
"Piltarnes oskuldsfulla, friska och glada umgänge är mig en högst angenäm förfriskning efter den pina, som väl tålmodet någon gång under läsningen får underkastas. Hittills har jag lyckats att få gossarne lika muntra vid ingången till som utgången från lästimmarna".

Rudenschöld resonerar vidare om sonens framtid och avslöjar här att hans idéer om ståndscirkulation redan är fullt utvecklade. Tanken är att pojken ska få läsa så länge han gör verkliga framsteg i studierna. Om så inte är fallet är det

”min vilja och önskan, att han lär sig förtjäna sitt uppehälle åt sig själv, eller än bättre åt flera, med armar och ben – och lätt överger jag icke min gamla förhoppning att förr eller senare en hop överloppsherrar måtte åtminstone genom sina barn förnuftslenligt återvända från sitt beklagliga och otillfredsställande halvliv till det allvarliga, fromma och hälsobringande yrke, som ändock enligt Naturens anvisning måste sysselsätta de ojämförligt flesta människor, jag menar jordbruket – dock icke som spatsersande lättingar utan som ihärdiga och svettande bönder”.

Det var inte endast målet för hans stora samhällsprojekt som redan nu var koncipierat; de pedagogiska metoderna var också utformade. Det är min avsikt, skriver han, att ”så inrätta husets leverne i mat och dryck, ävensom gossarnas nöjen och sysselsättningar på läsfria tiden, att inplantad torftighet i vanor, hårdighet i kroppen och lantlighet i hågen – måtte hålla vägen åt detta håll någorlunda öppen, då valet av vitae genus en gång skall ske”. Man må observera: ”*Inplantad torftighet i vanor.*”

Rudenschölds privatskola på Djurgården blev visserligen den omedelbara räddningen efter det värmländska äventyret, men det var svårt att få så många elever att den kunde bli ekonomiskt bärkraftig. Till saken hör också att de rudenschöldska pojkarna efter

Skara skola i det 1833 nya skolhuset, som drygt 30 år senare revs och ersattes med nuvarande Djäkneskolan.

några år började i Skara skola; sonen Thorsten gick i trivialskolan 1838–1841. Skolan tycks dock ha bestått till 1842. ”Att förtjäna uppehälle åt Familjen med Grammatican är icke lätt”, konstaterade han själv.

För att trygga familjens försörjning gjorde Rudenschöld i slutet av 1830-talet ett nytt försök inom jordbruksbranschen. Med hjälp av lån av släkt och vänner förvärvade han tillsammans med bröderna Carl på Läckö och Ture på Kroppfjäll några hemman 3–4 mil söder om Läckö och slog dem samman till en stor egendom under namn av *Närefors* (i nuvarande Järpås). Den har i litteraturen kallats för gods men benämningen herrgård torde vara korrektare även om egendomen som den nybildning den var inte hade någon

herrgårdstradition.

Rudenschöld beslöt att stanna kvar på Läckö och driva jordbruket ”på distans”, då han bedömde detta vara fullt möjligt. I ett brev till sin bror Olof Nordenfeldt utvecklade han skälen och demonstrerade därvid både sin förkärlek för landsbygden och sin pedagogiska syn:

”Om jag nu flyttade till Närefors och genom försäljning här stängde återgången till det stilla Djurgården, och jag sedan dog bort, innan lilla Thorsten ännu vore färdig att träda under oket, så vore min gumma med barnen hemfallna till en gränd i Lidköping eller Skara, och de små exponerade för impressionen av småstadsgatuuppfostran, i sig själv visst inte nödvändigt dålig, men väl ett sorgligt utbyte mot landets heligt levande natur och ostängda sol”.

Det nya agrara experimentet var något helt annat än att vid giftermålet ta över och driva vidare familjens herrgård. Jordbruket hade vid denna tid kommersialiserats i den meningen att fastigheterna oftast var inköpta med betydande lån, som krävde kontinuerligt inflytande inkomster, främst genom försäljning av spannmål. Spannmålsmarknaden var emellertid i hög grad konjunkturkänslig och många lantbrukare hade stora ekonomiska svårigheter.

Det visade sig ganska snart att Rudenschöld inte var mäktig att driva storjordbruk på ett affärsmässigt lönsamt sätt. Kanske konceptet med den nybildade egendomen i sig var dömt att misslyckas? Det hela mynnade ut i hans livs och hans familjs största kris.

LIVSKRIS, SAMHÄLLSKRITIK OCH FRAMTIDSVISION

XI

UTFATTIG OCH VANMÄKTIG – EN ADELSFAMILJ I KRIS

*”...kastad i affärsbekymrens heta degel, deri jag
krälar och vrider mig såsom Orm i Myrstack”.*
(Torsten Rudenschöld i brev till Olof
Nordenfeldt 22.5.1840)

Det nya försöket att driva storjordbruk visade sig snart leda rakt in i en svår kris, en kris som inte endast gällde ekonomin utan blev en verklig livskris för Torsten Rudenschöld och hans familj. När de ekonomiska bekymren tornade upp sig i slutet av 1830-talet sökte han parera dem med hjälp av borgensförbindelser och lån av nära släktingar – framför allt brodern Carl, halvbrodern Olof Nordenfeldt och svågern Olof af Geijerstam och även råd från vänner, inte minst Jonas Waern.

Han försökte till varje pris undvika konkurs för att inte ”kasta på andra de omsorger han själv uppväckt men icke mäktar bära”. I brev till Nordenfeldt ut-

Olof Nordenfeldt (1790-1843), halvbror till Torsten Rudenschöld, kammarherre och brukspatron på Björneborg. (Porträtt i blyerts av Camps. Berlin 1816)

veklade han detta närmare och förklarade, att han till betäckandet av bristen ville anvisa vad som kunde ärvas och även vad han framdeles själv kunde förvärva. Han var så angelägen om att inte belasta andra att han skulle inpräglade hos sina barn, att "en faders obetalda skuld bör drabba även barnen, tills den blivit betald" – och tillfogar den kommentaren: förvisso ett sorgligt arv!

Systemen Stina som under vissa perioder vistades hos sina bröder på Läckö och Djurgården berättar i brev till Nordenfeldt hösten 1840 om Torstens "ständiga bekymmer och grubblande på affärer" och hans ständiga jagande "för att skaffa sig penningar". Vid återkomsten från en utflykt i sådana ärenden till Mariestad – "i det mest ohyggliga väder" – trodde han sig få fred några månader. Men han kan säkert inte låta bli att grubbla

på vart han sedan skall vända sig, menade systemen.

Förhoppningen om att förstärka familjens ekonomi genom att få fler privatelever visade sig vara orealistisk. Ett annat projekt som Rudenschöld funderade på var att hyra ut bostaden på Djurgården till sina svärföräldrar och svägerskor och sälja lantbruksprodukter till dem. Själv skulle han med sin familj flytta till en annan gård i närheten av Närefors. Detta kunde heller inte förverkligas.

I brev till Nordenfeldt i augusti 1842 förde han fram tanken att upplösa sitt hushåll och lämna det kära och "innerligt vackra Djurgården" och flytta till Läckö. Hans fru skulle överta ansvaret för hushållet på slottet medan hans sjukliga svägerska skulle få ägna sig åt att undervisa de egna flickorna. Själv skulle han bli informator för husets unga söner jämte en inackorderad pojke. "På så sätt skulle vi söka att gagna varandra, samt genom upphörandet av mitt hushåll vinna en betydlig besparing".

En sådan utväg för att klara en akut försörjningskris innebar dock ingen långsiktig lösning på de ekonomiska problemen och kom heller inte att utnyttjas. Hotet om konkurs var emellertid överhängande. "Dock står nu på alla kanter mörka moln över mig. Explosion väntar jag" – så kunde det låta i brev till Olof Nordenfeldt.

Han kämpade vidare med det svårskötta och skuldsatta jordbruket för att skaffa familjen en nödortförsörjning och för att hålla gäldenärerna stängna. Räddningen kom som så många gånger i Torsten Rudenschölds liv genom brodern Carl. Efter en del trans-

aktioner tog han helt över Näreforsegendomen och befriade därmed också den yngre brodern Ture från dennes ekonomiska börda i denna affär – en sak som också lättade Torstens dåliga samvete för att ha dragit in även honom i en tvivelaktig affär. Carls räddningsaktion innebar också att han gav den då blottställda familjen uppehälle och försörjning. Rudenschöld berättar i brev om detta:

”Snart fann jag dock oundgängligt att tillgripa radikalare mått och steg; och nu 1843 – är jag bragt till beslut att upplösa mitt hus; sälja allt och flytta till syskonen. – Jag har nu ingen högre världslig önskan än att bli till fullo avklädd, och därmed befriad från ohjälpliga affärer. – Sedan är jag icke utan hopp att kunna förtjäna kanske nära nog vad brödet är värt; helst min goda, i nöd och lust trogna hustru å sin sida, utan att knota på mig eller på världen, bereder sig på att tjäna, med undergiven glättighet. – Ett oeftergivligt villkor för min egen framtida duglighet är dock, att jag må bli fullt ostörd av alla slags affärer. Ett kväljande minne av den skada jag genom mina ekonomiska strävanden åsamkat andra, kan jag dock inte undgå att få föra med mig; och detta torde behövas för att ständigt hålla mig andligen ödmjuk”.

Varför blev då Näreforsprojektet ett ekonomiskt fiasko? Rudenschöld reflekterade över detta i flera brev till Nordenfeldt. Hans tankar kretsar kring två frågor: dels problemen med själva jordbruket och dels familjens levnadsomständigheter. Vad jordbruket beträffar så hänvisade han till de dåliga tiderna i början av 1840-talet och till att en del av jorden nyligen varit uppodlad av skog och vildmark. En del av jorden hade plöjts

för första gången sistliden höst. ”Att den nya jorden icke ännu har pålitlighet och kraft av gammal odalåker, det dröjer nog”. En sentida iakttagare vill nog också tillfoga att Rudenschöld knappast var någon driftig jordbrukare och än mindre någon riktig spannmålshandlare. Tar man fasta på den karakteristik som en av hans vänner, Erik Gustaf Geijer, formulerade vid just denna tid i brev till brodern Olof Nordenfeldt förstår man varför det gick som det gick: ”en synnerligen opraktisk natur men begiven på teoretiska funderingar”.

Vad gäller familjeekonomins utgiftssida, som Rudenschöld flera gånger kom tillbaka till i breven till sin halvbror och hjälpare i nöden, så kan man ana en viss ambivalens. Samtidigt som han var angelägen om att betona hur enkelt och sparsamt han levat, fanns också ansatser till viss självvrannsakan eller i varje fall undran. Nordenfeldt hade frågat om hans hushåll varpå Rudenschöld svarade: ”Därom kan i sanning sägas att vi lever rätt simpelt, och min gumma gör sitt bästa. Allt sedan vi lämnade Mälltorp har hon själv, biträdd endast av en simpel köksa med 12 Rdrs lön, skött hushållet”. (Det kan noteras att Gunnar Wennerberg som lektor i Skara på 1850-talet hade tre pigor och en barnjungfru som hjälp i ett stadshushåll omfattande två vuxna och fem barn). Men var inte fyra hästar lite väl många hade Nordenfeldt frågat. Nej, menade Rudenschöld, inte sedan han köpt Närefors och börjat med spannmålshandel. Tidigare hade de nöjt sig med två och under Stjernforstiden med en häst.

Men visst fanns anledning till undran. Vart hade hans eget arv tagit vägen? Och hustruns? En lättjefull

och fåfånglig vällevnad hade väl förtärt allt detta? ”Ack! Skall jag försöka försvara mig?” frågade han. Han fann det svårt att komma med självförsvar inför sin välgörare men efter en plågsam ”självförödmjukelse” ville han dock säga några ord i ”upprätt ställning”. Att allt var förspilt var nogsamnt bekant men däremot inte bakgrunden till de till synes osammanhängande växlingarna i levnadsställning – ”de osynliga inre motiven” – och de tryckande svårigheterna under en ”vidrig opinion” och en efterhängsen sjukledighet.

Avvecklingen av den olyckliga Näreforsaffären och flyttningen till en mindre byggnad i närheten av Läckö kungsgård innebar en social deklassering som måste ha känts svår även för den som prisade fördomsfrihet och enkla levnadsvanor och som därtill redan provats hårt. I brev till sin gamle vän Per Olof Carlander 1846 skildrade han familjens föga glamorösa tillvaro:

”Att jag i mitt husliga liv icke förstör, vad kreditorer borde få, utan söker iakttä all möjlig indragenhet, bör du icke betvivla. Vi sitter här inhyses i övre våningen av en liten byggnad, varav undre våningen är upplåten hälften till min skola, och andra hälften åt en hantverkarfamilj; till betjäning har vi blott en piga. Ofta förrättar mor och barn pigsysslor. Själv bestrider jag, i ont väder, ved- och vattenbärning. Ingen enda, utom prästen, besöker oss, ens på en kopp kaffe. Hos grannarna är vi dock väl mottagna. Till dem och till kyrkan kan vi gå till fots, ifall den gode bror Carl ej skjutsar oss. Vår dagliga konsumtion är i sanning tarvlig”.

Bekymren under de svåra åren i början av 1840-talet gällde inte endast ekonomin utan också hälsan. Det

började med vad som uppfattades som något slags bröstsjukdom hösten 1840 och pågick mer eller mindre akut tills familjen flyttat från Djurgården. Man kan både i hans egna brev och i syskonens brevväxling följa svårigheterna. Brodern Ture rekommenderade honom att resa till Stockholm och – som det heter – att gymnastisera. Han reste också mycket riktigt både 1840 och 1842 till Stockholm för att söka hjälp hos den bekante och beryktade professor Branting, föreståndaren för Gymnastiska centralinstitutet. Denne hade dock menat att bröståkomman inte var av något farligare slag.

System Stina var tidtals så bekymrad att hon vid något tillfälle trodde att Torsten inte skulle leva så länge. Hon var dock benägen att tro att sjukligheten förvärrats av de ekonomiska bekymren och menade att den bästa medicinen skulle vara sinnesro. Även om vi vet att han senare drabbades av lungtuberkulos och att detta var den direkta orsaken till hans död, finns det skäl att i hans sjukdomstillstånd även spåra depressiva reaktioner på en svår livssituation. I brev till Olof Nordenfeldt i juni 1842 vittnade han om sin nedstämdhet:

”Den djupa känslan av mitt stora inre och yttre elände har hos mig alstrat en försagdhet och modstulenhets som numera sällan överger mig, utom när jag befinner mig i bestämt arbete, varvid jag glömmet mig själv, och dessutom njuter av känslan att genom arbetet vara uti aktiv strid med mina visserligen till stor del självskapade, men därför icke mindre verkliga och påträngande inre och yttre fiender ... Att länge oavbrutet gå baklänges, kväver

hoppet; men hopp är ett villkor för Mod, och Mod ett huvudsakligt villkor för verkligt Liv”.

Ett år senare drabbades Rudenschöld av så svår sjuklighet att han blev sängliggande en längre tid. Han berättade i brev 1846 att han två gånger drabbats av nervfeber som båda gångerna förde honom ”hart nära graven” och att han slutligen ådrog sig en ”huvudsjukdom” som natt och dag marterade honom ”på det gräsligaste”. Under denna sjukdomstid sysslade han med vad han kallade *”Anteckningar vid halfäriga sjuksängen 1843, egnade åt Barnen - af T. Rudenschöld. Dikterade för och medtecknade af sjukvårdarinnan min trogna Hustru”*.

Anteckningarna består till stor del av aforistiskt utformade råd till barn och ungdomar – om det är hans egna eller mera generellt är svårt att avgöra. Några exempel:

”Yngling! Vem Du är, hög eller lågbördig, beflita Dig framför allt om nyttig duglighet... vakta Dig för skuld som synden, intill dess en mognad världserfarenhet lärt Dig kreditväsendets sanna gränser... Ödmjukheten är nyckeln till högsta saligheten. Min son! All lättja är synd, även tankens”.

Bland de bevarade texterna från denna tid finns också de *”Testamentariska önskningsar”* som han i sjuksängen dikterade för sin hustru i september 1843. Då han räknade med att hans sjukdom skulle kunna leda till döden ville han ur sina ”minnesanteckningar från Livet ordna några utdrag, vilkas meddelanden möjligen med Guds hjälp skulle kunna bidra till något gott, utan

någons förargelse”. Han hoppades att utdrag ur texterna skulle kunna göras för att komma en större allmänhet till godo och måhända i en framtid bli fruktbarande: ”Jag vet, att mina papper innehåller hjärteblod, och det måste vara en livlig önskan att detta icke måtte ha flutit i fåvitsko, utan om möjligt till åtminstone någon medmänniskas gagn”.

De tankar som Torsten Rudenschöld var så angelägen att föra vidare var de samhällskritiska idéer och de skolreformatoriska visioner, som han senare skulle publicera i *Tankar om ståndscirkulation*. Det är alldeles uppenbart att han redan under åren på Djurgården inte endast reflekterat över dessa frågor utan också att han satt sina funderingar på pränt. En del av dessa tankar finns glimtvis i brev till syskonen och goda vänner. Han fördömde tidens skolväsen, inte minst ”de gamla otjänliga” gymnasierna, och han hoppades att något nytt, mera i överensstämmelse med naturens ordning skulle kunna skapas. Och redan här möter vi det begrepp som skulle bli helt centralt i hans samhällskritiska resonemang – tankar som vi mött redan tidigare: ”Finge sådana inrättningar verka en rund tid, så vore sedan allmänna övergången lätt till en fri cirkulation mellan olika stånd och yrken i livet, och denna samhällsblodets fria, otvungna rörelse skulle sprida kraftig hälsa och liv i så väl samhällskroppen kollektivt, som i varje dess särskild lem ...”

Ännu en händelse kom att skapa bekymmer och fördystra Rudenschölds liv under dessa år, nämligen halvbrodern Olof Nordenfeldts sjukdom och död 1843. De många brev som Rudenschöld skrev till sin bror

1840-43 vittnar om den tillgivenhet som rådde mellan de båda bröderna. Torsten kunde naket och öpenhjärtigt berätta om sina svårigheter och be om råd och hjälp under de svåra åren. Nordenfeldts död efter en tids sjukdom blev därför ett svårt slag för den redan hårt drabbade yngre brodern.

När Rudenschöld skrev sitt testamente var han 45 år gammal. Han hade fått sina nog så hårda törnar i livet efter det att han lämnat det bekymmersfria officerslivet. Han hade misslyckats med det mesta. Hans självförtroende kan knappast ha varit särskilt stabilt – den högadliga bakgrunden till trots. Det är naturligt att han tvekade ifråga om att göra sina idéer offentliga då de verkligen var minst sagt radikala och utmanande, ja rent av samhällsomstörtande. För att få andras råd hade han hösten 1842 rest till Stockholm och Uppsala för att – som brodern Carl skrev i brev till Nordenfeldt – ”inhämta råd och yttranden av klokt folk”. Bland dem som gav honom råg i ryggen – i samband med resa eller i andra sammanhang – fanns Erik Gustaf Geijer, Johan Gabriel Richert och Fredrika Bremer.

Det var en lång förberedelse som låg bakom den livsuppgift som skulle följa – en tid av svårigheter som nära nog knäckte honom men som också gav perspektiv på det samhälle han levde i. Och som dessutom gav honom den självupplevda vissheten om de nya idéernas vikt och värde.

Hans sporadiskt framförda tankar var – som han skriver i sitt testamente – ”tillkomna av hårda och ihärdiga lidanden”. De var verkligen nedtecknade med hjärteblod.

XII

TANKAR OM STÅNDSCIRKULATION – EN SAMHÄLLSKRITISK BETRAKTELSE

*”Min bittra erfarenhet af Lifvet har i min själ uptändt
en eld, som för hvarje dag eller år ökats”.*
(Torsten Rudenschöld i brev till
J.G Richert 29.6.1842)

Landets hushållningssällskap var sammanslutningar som i mitten av 1800-talet spelade en viktig roll i samhällsdebatten. De sysslade inte endast med jordbruket och näringslivet i övrigt utan engagerade sig också i många andra samhällsfrågor. Och detta naturligt nog särskilt innan landstingen inrättades 1862. Det förelåg emellertid en stor skillnad de olika sällskapen emellan.

Hushållningssällskapet i Skaraborgs län var inte endast ett av de rikaste i landet utan därtill det politiskt mest avancerade. Det hade grundats i Skara 1807 men efter tio år flyttat ledningen till Mariestad. Efter en lång nedgångsperiod tillträdde en ny ledning med säte och stämma i Lidköping. Och därmed följde en verklig blomstringstid, den s.k. Kylberg-Richertska eran. Ledningen bestod av kapten Lars Wilhelm Kylberg på Sätenäs som ordförande och häradshövdingen Jo-

han Gabriel Richert som rådgivare och Sällskapets "grå eminens" – den senare inte endast en av Sveriges ledande jurister utan också enligt statsvetaren Rudolf Kjellén "*den politiska liberalismens orakel i landet*". En i hela landet uppmärksammas aktion bestod i ett försök att vinna gehör för ett förslag till en radikal förändring av den gamla ståndsriksdagen. Det skaraborgska hushållningssällskapet agerade faktiskt på 1840-talet som ett slags "provinsriksdag" i liberal anda.

I en situation då – som Rudolf Kjellén skriver – "intet mänskligt" var Hushållningssällskapet i Skaraborg främmande var det naturligt att också intressera sig för frågor rörande kreditväsendet. Både sparbanker och affärsbanker hade sedan en tid börjat inrättas i Sverige och förslag om att bilda en hypoteksinrättning i länet hade förts fram. Meningarna var emellertid starkt delade. Då man inte kunde komma till något samlat beslut vid det årsmöte som hölls i Lidköping 1843, då frågan skulle avgöras, beslöt man att inkalla Sällskapet till ett extramöte.

Detta möte ägde rum i Skara den 5 december 1843. Det var en tilldragelse som fick stor betydelse för Torsten Rudenschöld. Det kom nämligen att bli upptakten till hans insats som samhällskritisk författare och reformpedagog. Han opponerade mot bildandet av en hypoteksförening och gjorde det med argument som väckte anklag bland många. Ökade lånemöjligheter skulle, menade han, vara till skada genom att locka till överflöd och lyx och därmed till olycklig lånesättning. Vad det innebar att plågas av skulder var något som han själv bittert fått erfara.

På mångas uppmaning – "av både tidningsredaktioner och enskilda aktningssälda medborgare" – beslöt Rudenschöld att bearbeta det skriftliga underlaget för sitt anförande och presentera det vid Hushållningssällskapets sammanträde i Lidköping i maj följande år. Det rönt livlig uppskattning och Sällskapet beslöt enhälligt att på dess bekostnad låta ge ut det från trycket.

I april 1845 kunde så Torsten Rudenschöld med "vördsam tillegnan" till Hushållningssällskapet för tryckning överlämna sin skrift *Tankar om stånds-cirkulation* – tryckt hos L.J.Hierta, Stockholm – och samtidigt avge ett slags programförklaring. Då han framträtt vid sammanträdet i Skara hade han haft som syfte att plädera för *flärdfrihet* och *skuldfrihet*. Även om dessa mål var viktiga framstod de dock i denna skrift enbart som medel för att främja den grundidé som han kallade *ståndscirkulation*.

Rudenschöld utvecklade sina tankar ytterligare i en skrift redan följande år, även den tryckt hos L.J. Hierta: *Tankar om stånds-cirkulationens verkställighet*. Då grundtankarna är desamma som i den första boken utgår jag i det följande från denna.

Tanken om stånds-cirkulation var som framgått av det föregående inte helt ny. Den hade förts fram bl.a. i brev till goda vänner. Då han varit i hög grad osäker om värdet av sina funderingar, hade han rådgjort med bl.a. Erik Gustaf Geijer och Johan Gabriel Richert – båda liberala förgrundsgestalter vid denna tid. I brev till Richert sommaren 1842 låter det så här: "Ofta har jag blivit tillbakavisad som en barnslig svärmare; kan-

Johan Gabriel Richert (1784-1864),
Sveriges ledande jurist under förra delen av 1800-talet, häradshövding
i Kinne härad, aktiv i Skaraborgs läns hushållningssällskap på 1840-talet.
(gravyr efter akvarell av Ida Richert)

ske med rätta? – Jag misstror mig själv. Ett omdöme om min älsklingsidé skulle för mig vara välgörande”. Han gjorde sig som tidigare nämnts rent av omaket att företa en resa till Stockholm och Uppsala för att få synpunkter om sina idéer. Han hade sålunda arbetat med sin skrift under åtskillig tid. Det var heller ingen liten broschyr utan en bok på 176 sidor som presenterades för en förvånad läsekrets. Han var fortfarande osäker och frågade under arbetet med den andra boken Geijer om denne ansåg hans skrift som ”idel barnsligheter” eller om han kunde godkänna åtminstone några av hans förslag.

Ståndscirkulationens huvudsyfte var att kristligen förbrödra de olika klasserna i samhället. Det kan no-

teras att han i sina resonemang använder begreppet ”samhällsklasser” och inte ”stånd” liksom att han knappast alls talar om adeln utan om ”herreklassen” eller ”herrs-kapsklassen”. Begreppet ”stånd” ingår egentligen endast i ordet ”ståndscirkulation”. Rudenschöld framhöll att det var viktigt att skilja ståndscirkulation från ståndsnivellering. Denna betraktade han som ”idel oförnuft”, som ett ”naturvidrigt utjämnande av de höjder och dalar, som skaparen anlagt och förordnat”. För att illustrera sin tanke hänvisade han till människokroppens olika organ med deras olika funktioner och den uppgift blodet har, nämligen att oavbrutet cirkulera genom kroppens alla delar.

Hur förhåller det sig då med samhället? Finns där någon cirkulationsrörelse? Nej, endast en strävan ”uppåt huvudet”. Det har visserligen på senare tid uppstått en välgörande cirkulation mellan de högre och lägre avdelningarna inom herreklasserna – bl.a. genom fördomsfriare släktförbindelser och befodran av ämbetsmän efter förtjänst i stället för börd – men den gäller ju enbart inom herreklassen. En genomgripande ”ståndscirkulationsrörelse” kan komma till stånd först sedan de högre klasserna – ”utan fäfånga, fördom eller sömnaktigt slaveri under gammal hävd” – låter sina egna barn övergå till ”kroppsarbetarnas leder”, om de i enlighet med Försynens makt saknar anlag för högre studier. Genom ”ett oupphörligt tillströmmande in i herreklasserna ifrån kroppsarbetarnas barn, utan motsvarande avgång genom naturlig återsändning av herrebarn tillbaka ibland kroppsarbetare” uppstår en olycklig blodstockning i ”det sjuka samhällets huvud”.

Detta herreståndets överbefolkning har enligt Rudenschöld lett till att flera och rikare avlönade överloppsämbeten inrättats utan något behov från statens sida. Den stora lycköskarskaran – med överloppsherrar utan blygsel men med stora anspråk – är ändock aldrig nöjd. Och därför utgör de ständigt ett effektivt hinder gentemot sparsamhet och flärdlöshet inom stats-hushållningen.

Rudenschöld kritiserade fränt och obarmhärtigt den gängse livsstilen inom herrskapskretsen även om den inte låg staten till last. Det fanns ju ”överloppsherrar” som kunde spendera arvemedel till ett liv i lyx och överflöd: de som

”slår sig uteslutande på sysslöls vällevnad, studerar och inövar den sinnliga njutningens konster och vetenskaper, uppfinnar eller införskrivar idel nya retmedel för den uppjagade njutningslystnaden, och utvecklar och sprider sålunda den överförfinade vällevnaden eller lyxens landsfördärliga och människoförsoffande smitta, efter vilka värv de flesta slutar i ett av slöseri vållat armöd ...”

Om det var moralisten som gisslade sina ståndsbroder i passager som denna så var det psykologen som motiverade ståndscirkulation med hänvisning till barnens läggning. Det är, menade han, en Försynens anvisning att de flesta människor bör ägna sig åt kroppsarbete eftersom endast få är av naturen danade till uteslutande intellektuellt arbete. Men vilka har då dessa anlag? Finns de då inte i större utsträckning inom herreståndet? Nej, säger Rudenschöld:

”Även finnes klart, att den höga Försynen vid utdelningen

av naturgåvorna helt visst ... huvudsakligen följer samma skapelsens grundlag genom alla människoklasser, utan anseende till personen, således efter samma proportion i ministerns och i torparens barnkull”.

För Rudenschöld framstod det som nämnts inte som något primärt mål att utjämna ståndsskillnaderna och än mindre att avskaffa herreklassen. I ett ganska långt avsnitt – förvisso inte utan upprepningar och omtagningar – presenterade han vad som borde vara herrskapsklassens ”bestämmelse” samt redovisade hur den faktiskt fungerade i hans samtid. ”Herrskapsklassens bestämmelse” bestod kort och gott i att vara ”den stora menighetens ledare till andlig upplysning och ädelhet samt till lekamligt välstånd”.

Om Rudenschöld var kortfattad i beskrivningen av herreklassens uppgift i samhället så var han desto utförligare i skildringen av hur den fungerade i verk-

*Erik Gustaf Geijer (1783-1847),
historiker, filosof, författare och politiker.
(lit. e teckn. av Henrik Lilljebjörn. (?) 1847)*

ligheten och vilken roll den faktiskt spelade. Ur den bitska uppgörelsen kan man lätt ställa samman en sannskyldig "syndakatalog" över självgoda och inbilska föreställningar:

- att inbilla sig att ha rätt till "högsta ära och vördnad";
- att föreställa sig att det lägre folket är till för herreklassen och inte tvärtom;
- att egoistiskt missbruka det egna inflytandet över menigheten och på dess bekostnad ägna sig åt "arbetsledighet och levnadsnjutningar";
- att anlägga "herrskauskläder" och bohag av annan beskaffenhet än vad som brukas inom arbetsklasserna;
- att visa yttre polityr och vanor som att äta skickligt med kniv och gaffel och sätta galoscherna i förstugan;
- att låta betjäna sig av tjänstehjon ur en klass som man i övrigt inte kan tänka sig umgås med; att i sin vinstbringande verksamhet utnyttja "det så kallade sämre folket såsom instrumenter";
- att ingå i "herrskauskståndets överloppspersonal" och inte delta i något kroppsarbete;
- att medverka till att folkets barn i "lancastermaskinerier" och med råa monitörers hjälp dresseras till utanläsning av själlösa tabeller i stället för att bibringas riktiga kunskaper.

Det var som synes en svidande vidräkning som Rudenschöld bestod sina ståndsbörder, en civilisationskritik utan nåd och utan nyanser. Men vad var då roten till det onda? Svar: i första hand en felaktig och

missriktad uppfostran som tvingar barn utan anlag för studier in i en ängslig och fäfäng tävlan om ledande platser i samhället men som ofta enbart leder till att de "bildningsfernissade" herrskapsönera hamnar i ett osunt och onyttigt "halvherreliv". I ett andefattigt kammarliv läggs så grunden till den sjuklighet som medför att ofantliga summor måste offras på "de ömkliga herrskapskropparnas brunns- och badhusliv".

Sedan Rudenschöld med en mängd exempel dokumenterat behovet av vad han kallade ståndscirkulation frågade han sig hur denna skulle kunna komma till stånd, hur – som han själv uttryckte det – *verkställigheten* skulle åstadkommas. Han var helt på det klara med att en sådan "djupgående samhällsrörelse" inte kunde bygga på dekret från regeringen utan måste utgå från fria krafter bland människorna. Han satte främst sitt hopp till den fria "föreningsandan", en företeelse som historiker på senare tid allt mera uppmärksammat och beskrivit under namn av *associationsväsendet*. De sammanslutningar som för Rudenschöld framstod som självklara var givetvis hushållningssällskapen. (Som exempel på andra nybildade sammanslutningar kan nämnas *Svenska Bibelsällskapet* (1815), *Sällskapet för Vexelundervisningens befrämjande* (1822), *Sällskapet för Nyttiga kunskapers spridande* (1833) och *Svenska nykterhets-sällskapet* (1837). Dessa utgör exempel på de många "associationer" som bildades under 1800-talets första hälft och som kan betraktas som föregångare till de folkrörelser som senare växte fram.) Hushållningssällskapen borde enligt Rudenschöld omvandlas till *Allmänna Länsföreningar* och ges möjlighe-

ter att befatta sig med alla frågor av allmänt intresse. Som underavdelningar till dessa länsföreningar skulle kretsföreningar kunna bildas med uppgift att inte minst verka för ståndscirkulationens framgång.

Det centrala i den sociala utopi som Rudenschöld presenterade var de enskilda människornas vilja att ”öppet bekänna för varandra var och en sina bekymmer, ärligt uppgiva var och en sin ställning, och sedan, såsom inbördes älskande bröder, bistå varandra, härvid uppvärmda genom den nära åskådningen av vänners och grannars bevekande behov”. I denna gemenskap skulle så alla bidra efter vars och ens förmåga: en med sin rikedom, en annan med sin klokhet och erfarenhet, en tredje med oförtrutet arbete. På så sätt skulle ekonomisk kraft och ro komma till stånd i landet.

De fria föreningarnas arbete skulle enligt Rudenschölds plan främst inriktas på tre program:

- Flärdfrihet
- Skuldfrihet
- Uppfostran

Den mångordiga och skarpa kritiken av herreklassens livsstil i bokens första del vittnar om hur central frågan om *flärdfriheten* var för Rudenschöld. Som utgångspunkt för sina resonemang och rekommendationer utgick han från en hushållsbudget som han gjorde upp för en kapten, eller präst, med en årslön av 1.000 Rdr banko. I denna upptogs inte mindre än 400 Rdr till posten ”Trenne gossar i skolan med informator” medan inga medel alls fanns reserverade för en rad poster, t.ex. flickors uppfostran, kläder, böcker och

resor och hälsovård. Han gick till storms mot allehanda lyxkonsumtion och framför allt det i alla kretsar utbredda ”superiet”.

Som stöd för flärdfrihetens främjande borde inrättas *flärdfrihetsföreningar*, som skulle stävja inte endast de enskilda människornas konsumtion utan också produktionen av allt det onyttiga som lockade till onödigt handlande och som försämrade hushållsekonomin:

”Inom dessa föreningar skulle man erkänna, att den industri icke kan vara välgörande, vars tillverkningar väcker de tänkande arbetarnas förargelse, och vars produktionsförbrukning väcker helvetisk bitterhet hos de alltjämt växande proletärskolorna, då dessa gulbleka, höljda i stinkande trasor, hungriga, frysande, med den vilda råhetens blickar från gatorna eller från fattigbarackfönstren beskådar den lysande världens så ofta barnsliga vimmel och så ofta gagnlösa konsumtionslek.

Inom dessa föreningar skulle allvarligt upptuktas den oblyga tonen hos mången, som väl fördömer lyxen hos de obemedlade, men dock för egen del bidrar till att förskämma levnadsbruket och att därmed försvåra allas enkelhet, genom att själv tillåta sig en lyx och i sitt umgänge smitta andra därmed, vilken lyx ofta icke kan bekostas, utan att medlen därtill frampressas genom allehanda prejerier på beroende samhällsmedlemmar, t.ex. genom ytterligare nedpressning av arbetarnas dagspenning och dylika, av lagen oåtkomliga, men dock ofta grovt rättsvidriga ofog”.

Även om Rudenschöld tog ut svängarna ordentligt i sin kritik av den överdrivna ”konsumtionsleken” framhöll han dock att det fanns en ”ädel levnadsförfining”.

Denna var emellertid präglad av "en strängt ändamålsenlig måtta" och ett arbetsamt liv. Att bestämma gränsen mellan sann och falsk levnadsförfining var dock något som inte kunde regleras genom statliga dekret utan måste överlåtas till inflytande av den allmänna andan. Rudenschöld markerade ju inledningsvis att det han ville åstadkomma inte var ståndsnivellering utan ståndscirkulation. Han avslutade dock avsnittet om flärdfriheten med den förhoppningen, att ett enklare levnadssätt inom herreklassen skulle kunna leda till ett "inbördes förtroligt närmande" mellan "herrsskapet och det lägre folket".

De tilltänkta föreningarnas främsta uppgift borde enligt Rudenschöld trots det engagemang han visade för flärdfriheten vara att verka för *skuldfrihet* bland allmänheten. Han beskrev livfullt och drastiskt det elände som den "syndaflod av skuldsättning" fört med sig, hur familjelivets lugn undergrävts av "den andekvävande hetta" eller "de fridsförstörande stormar" som bebådade förfallodagen för skulder då varken försaker eller extra arbetsinsatser räckt till.

Rudenschöld förklarade sig inse att krediter i måttlig omfattning nog kunde vara "ett medel att påskynda civilisationen" men var övertygad om att "skuldsättningens smitta" nu hotade fäderneslandet med stora olyckor. Med hänvisning till statistiska uppgifter om inteckningar i jordbruksfastigheter menade han att skuldsättningen blivit "en tidens farsot, en kolera, som med yttersta uppmärksamhet måste observeras och bekämpas".

Hur skulle man då få bukt med denna skuldsätt-

ningens syndaflod? Rudenschöld var nog medveten om att det inte räckte med aldrig så välmentade råd – att "vakta sig för skulder som för synden" och ett allmänt moraliserande, även om han själv inte kunde avhålla sig. Kretsavdelningarna inom länsföreningarna borde, menade han, bilda "skuldmäklarkontor" som skulle hjälpa till att sanera skuldmarknaden. Det borde vara så att jordegendomarna ägdes av dem som hade förmögenhet och att de genom mäklarekontoren kunde skaffa goda egendomsförvaltare och arrendatorer.

Det var inte minst de svårt skuldsatta herremännen – sådana som han själv, uppenbarligen! – som han ville ge en annan roll i samhället, en roll som en snabbt framväxande medelklass:

"När den här förut förordade skuldfrihetsteorien hinner bli gällande, och fattiga herremän hellre blir löntagande förvaltare, arrendatorer eller hälftenbrukare av kapitalisternas egendom, än oroliga och vinglande förräntare av deras kapital, under åtnjutande av en lögnaktig egendomsägaretitel, vars åtföljande dryga ansvar de icke mäktar uppfylla; då uppkommer en talrik klass av ädelt bildade medlare emellan den starke egendomsägaren och hans beroende underlydande arbetare. Denna medlareklass, ställd utom ägareintresset att utsuga arbetaren, ... skall helt naturligt åtaga sig folkets sak och med kärlekens värme, men saktmodiga förespråk utverka stora och behöfliga förbättringar i den arbetande menighetens ställning".

Svårigheten att genomföra en sådan förändring bestod enligt Rudenschöld främst i att "det egoistiska intresset" utgjorde högsta lag bland allt för många. Och att besegra den iskalle egoisten med "kärleksfullt

saktmod” framstod inte ens för den idealist och utopist som han själv var som möjligt. Man kan dock fråga sig om den lösning som han förordade var mera realistisk: *Ståndscirkulation!* ”När bildade mäns väl och ädelt uppfostrade barn inträtt i verkligt broderskap med arbetaren, då skall också den arbetande menigheten finna företrädare, vilkas kraftfulla yrkande på icke blott paragrafrättvisa, utan på full kristlig rättvisa, icke bli lätt för obillighetens hjältar att slå i vädret”.

Torsten Rudenschöld var därmed inne på den tredje av de uppgifter som han ville ge de fria föreningarna: *uppföstran*. Ståndscirkulation kan inte, framhöll han, komma till stånd utan att den allmänna uppföstran anpassas efter det syftet. Vid sidan av föstran till flärdfrihet och sparsamhet måste framför allt två villkor vara uppfyllda:

1. att kroppsarbete ingår som en väsentlig del i skolans verksamhet;
2. att folkskolan blir en för alla barn gemensam skola, en vad som senare kom att kallas ”botten-skola”.

Kravet på kroppsarbete i skolan gällde i första hand de högre skolorna. Det var förvisso ingen uppbygglig bild av ungdomens fysiska föstran som han tecknade:

”Vår tids herrskapsungdom....inskränker sin kropps-rörelse till några lätta promenader i solsken sväder, men ryser tillbaka för minsta klimatiska svårigheter, och tillbringar för övrigt sin tid i oavbruten kroppslig bekvämlighet, är, då den utträder ur skolan och inträder i mannaverksamhetslivet, med få undantag, oduglig att på allvar ägna sig åt kroppsarbetslivet....

Vanorna är bortskämda; sinnet är vekt och oroligt; spaden, yxan, lien eller släggan blir, efter korta försök, odrägligt tunga; väderleken för kall och rå. Man återvänder därför om möjligt till den varma kammaren, den bekväma soffan, den mjuka nattrocken; man utbyter det tunga verktyget mot en penna, och man försöker att, åtminstone som fuskare, kunna hanka sig fram i trängseln bland de stora skarorna av överloppsherrar”.

Inslagen av kroppsarbete borde enligt Rudenschöld kunna ordnas så att förmiddagarna ägnas åt studier och eftermiddagarna åt kroppsövningar, i de lägre åldrarna mycket på lek och senare mer och mer med nyttigt arbete, om sommaren helst på åker och äng, i skog och mark och på vintern mera i verkstäder. Med kroppsarbetet skulle följa inte endast hälsa till kroppen utan också fromhet till själen; friska och energiska ungdomar kommer att befrias från ”självbefläckelsens smutsiga retelse”.

Det andra kravet på skolan var en för alla barn gemensam skola. Den folkskola som i hägnet av 1842 års folkskolestadga höll på att byggas upp kunde inte, menade Rudenschöld, fylla det kravet, då den utgick ifrån att det på landsbygden skulle finnas bara en sokenskola. Det innebar att skolvägarna för många av de små barnen var allt för långa. Skolan var med andra ord i praktiken inte tillgänglig för alla. Det var mot den bakgrunden som Rudenschöld lanserade idén om vad han kallade *roteskolor*. Han var också starkt kritisk mot den växelundervisningsmetod som var den förhärskande och av statsmakten rekommenderade. Med en enda lärare i en klass med kanske hundratalet

elever kunde ingen effektiv undervisning komma till stånd, även om han hade hjälp av äldre elever, s.k. monitörer.

Eftersom folkskolans utveckling senare blev Rudenschölds stora livsprojekt – och kommer att dominera den följande skildringen av hans liv – har jag funnit det lämpligt att här beröra skolfrågan högst kortfattat. Det finns dock anledning att nämna ännu en av hans meningar om skolan eftersom den har relevans för hans idéer om ståndscirkulationen. Han hoppades att det skulle kunna etableras vad han kallade en *överskola* med åtminstone två lärare, av vilka en skulle ha högre utbildning. Om det inte vore möjligt att inrätta en sådan skola i varje församling skulle flera kunna förena sig om en – så som skedde med grundskolans högstadium drygt hundra år senare!

Vid sidan av ideologiska motiv låg också ekonomiska bakom förslaget. De flesta inom herreklassen är fattiga, menade han, och kostnaderna för barnens skolgång i ”de dyra läroverken i avlägsna städer” var starkt betungande. Om det kunde ordnas med en grundlig elementarbildning inom församlingen skulle säkert föräldrarna med nöje bidra till lärarnas löner:

”Under sådana förhållanden, hur gärna skulle icke fattigare herreföräldrar, vilka nu förkrossas under oöverbärliga bekymmer för barnens dyra uppfostran, erlægga till skollärarna en ringa avgift, relativt till den stora besparing i skolomkostnader, som skulle uppkomma genom att byta ut de nu för lantmän dyra stadsskolorna mot de närbelägna lantsockensskolorna”.

Även om Rudenschöld lyfte fram de ekonomiska fördelarna med sitt skolprogram poängterar han dock i ett slags slutplädering särskilt de sociala motiven – ”ett gemensamt umgänge av barn av alla stånd och villkor” – och framför allt idéerna om ståndscirkulationen. Den gemensamma skolan skulle bli ett viktigt instrument i denna process; en del av herreklassens barn skulle också välja kroppsbetaryrket då de insåg att de inom arbetarklassen skulle få bildade kamrater tack vare den gemensamma skolan.

Torsten Rudenschölds bok *Tankar om ståndscirkulation* är en i många avseenden märklig skrift. Den är både en samhällskritisk betraktelse och en framtidsvision. Även om det framtida samhälle som han tecknar inte kan mäta sig ifråga om fantasteri med de mest utopiska utopier som tidigare skapats bör de dock betraktas just som en utopi, som en både *social* och *moralisk* utopi.

Hur ska man då förklara tillkomsten av denna märkliga skrift? Förklaringen kan – en smula generaliserande – sökas i tre motivkretsar, låt vara mer eller mindre sammanflätade men ändock urskiljbara:

- de faktiska samhällsproblemen i 1830- och 1840-talets Sverige;
- den debatt som fördes i såväl tidningar, tidskrifter och broschyrer som i skönlitteraturen beträffande två aktuella problem: fattigvårdsproblemen och adelns ställning i det svenska samhället;
- de problem som Torsten Rudenschöld upplevde i sitt eget och i familjens liv – ”Min bittra erfarenhet af Lifvet” som han skrev i brev 1842.

Ett av de mest aktuella problemen i det svenska samhället gällde fattigdomen inom det snabbt växande landsbygdsproletariatet. Detta betingades till stor del av en kraftig befolkningsökning utan motsvarande ekonomisk tillväxt. Landets befolkning hade växt från 2,3 milj. 1810 till 3,1 1840, en ökning med ca 30 %, enligt Tegnér's berömda förklaring på grund av "freden, vaccinen och potäterna". Ett speciellt inslag i de agrarsociala problemen utgjordes av det allmänna spritmissbruket. Som framgått av det föregående hade Rudenschöld själv på ett påträngande sätt mött de sociala problemen i de värmländska brukena. Som ett tecken på den krisartade situationen kan man se tillsättandet av 1837 års fattigvårdskommitté.

I vilken utsträckning Rudenschöld tog mera aktiv del av den allmänna debatten är svårt att avgöra liksom i vilken utsträckning han kände till den europeiska utopilitteraturen. Det kan dock noteras att den franske socialisten *Charles Fourier* pläderat för försökskolor liknande de förenklingskolonier som Rudenschöld senare skulle rekommendera. Han värijde sig mot beskyllningar att vara jakobin eller saint simonist och förklarade, att han klart reserverat sig mot "ståndsnivelleringens oförnuft". Han bör dock ha känt till den franske utopisten och socialisten *Saint-Simon* – även han greve! – som hade introducerats i Sverige av den radikale skriftställaren *Per Götrek*. För undvikande av missförstånd bör här noteras att gränsen mellan utopisk socialism och kristen liberalism vid denna tid var ganska flytande. Det synes rimligt att räkna med att Torsten Rudenschöld's samhällsutopi främst var en

produkt av hans eget tänkande. Det finns knappast några hänvisningar alls till den offentliga debatten eller till litteraturen över huvud i hans ganska omfattande brevväxling, inte ens *Rousseau* som det ofta anförts. Bland hans efterlämnade papper finns dock en del material rörande de sociala problemen, bl.a. en broschyr från 1839 om den ökade fattigdomen inom de lägre samhällsklasserna.

I den starkt växande pressen och broschyrlitteraturen i Sverige fanns dock sådant som skulle kunnat engagera Rudenschöld. Detta gällde inte minst de politiska förhållandena med den liberala oppositionen mot Karl XIV Johans konservativa regim och kritik av ständsriksdagen. Och i den kritiken fanns flera av Rudenschöld's vänner från ungdomsåren. *Carl Jonas Love Almqvist* kritiserade "adels- och prästkotteriernas" försvar av "fernissan i samhället" och fann det orimligt att de skulle inneha hälften av hela representationen. I det som ibland kallats 1830-talets svenska utopism intog prästen *Fredrik Rådberg* en viktig roll. Han var en av Rudenschöld's vänner från Uppsalatiden och kom att verka i Vänersborg. I en ungdomsskrift, *Staten, betraktad såsom uppfostringsinstitut* (1823), ställde han radikala krav på att staten skulle bereda alla medborgare möjligheter till studier. Den utopiska romanen *Friedland* – från samma år som Almqvists *Det går an* (1839) – präglades både av bildningsidealism och politisk radikalism. Enligt en nyligen publicerad studie ingår i hans utopi alla de element som karakteriserar en *moralisk utopi*: Han "bejakade upplysningens krav på individens fri- och rättigheter, hävdade förnuftets

rätt i religiösa frågor, gick till angrepp mot tvång och auktoriteter inom skolväsendet och kritiserade bördprivilegier" (Sanner).

Även om man inte kan spåra några direkta influenser av samtidens litteratur i Rudenschölds efterlämnade papper är det av intresse att notera att de sociala problemen var i hög grad aktuella. Detta gällde inte minst C.J.L. Almqvists arbeten i slutet av 1830-talet, t.ex. *Den svenska fattigdomens betydelse* och folklivskildringarna *Grimstahamns nybygge*, *Kapellet* och *Skällnora kvarn*. En annan hållning i synen på de sociala relationerna kom vid denna tid fram i *Sophie von Knorrings* romaner, bl.a. *Ståndsparalleller* och *Torparen och hans omgivning*. Med sin aristokratiska högdragenhet kan hon för Rudenschöld knappast ha fyllt någon annan funktion än att visa hur falska och oberättigade "herreklassens" pretentioner på en ledande ställning i samhället kunde vara.

Två av Rudenschölds personliga vänner som betydde mycket för hans tänkande var *Johan Gabriel Richert* och *Erik Gustaf Geijer*. Den förstnämnde spelade en direkt roll för Hushållningssällskapets beslut att ge ut boken och uppmuntrade Rudenschöld att lägga sina tankar "under allmänhetens ögon". För att kunna få till stånd aktning för allt slags arbete måste man, skrev han i brev, få slut på splittringen inom uppfostringsväsendet och motverka att den som ägnat sig åt den intellektuella utbildningen "ser ned med förakt på den som riktat sina krafter på den fysiska". Från Geijer fick Rudenschöld visserligen livlig uppmuntran och erkännandet att de i huvudsak var över-

ens men det fanns dock en viss åsiktsskillnad i sakfrågan: "En huvudskillnad torde vara att jag tar saken mera *politiskt*, du åter mera *pedagogiskt*. Så t.ex. tror jag att *Ståndsrepresentationens* upplösande är ett villkor för det friskare omlopp av Samhällets krafter, som man något oegentligt kan kalla *Stånds-cirkulation*, ty det är ej Stånden som cirkulera utan Samhällets kapaciteter, som cirkulera utan hinder av ståndsskillnader efter Samhällets behov."

Den rudenschöldska skriften blev föremål för åtskillig debatt i tidningar och tidskrifter – både instämmanden och kritik. Själv var han angelägen om att den skulle uppmärksammas och debatteras. I brev till *L.J. Hierta* uttryckte han önskemål om att boken skulle anmälas i *Aftonbladet* så att "saken kommer under diskussion, varefter det goda tar sig själv fram och det odugliga förfaller". I den anmälan som kom blev det dock mest beröm. Den slutade med förhoppningen att greve Rudenschölds arbete måtte spridas över hela landet. Den inneboende grundtanken, "rik på välsignelse, skall icke förfela att göra sig verksam och fruktbarande".

Det ligger i sakens natur att det främst var bland de yngre och liberalt sinnade som boken väckte gensvar. *S.A. Hedlund*, sedermera redaktör för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och Rudenschölds svärson, berättar i sina *Ur minnet* att boken på den tidens ungdom gjorde ett intryck "som blott få nu levande erinra sig". Själv kände han "rent av hänförelse" och längtade efter att komma författaren närmare "för att av honom undervisas och vara honom till stöd". Det

första sammanträffande ägde rum två år efter bokens utgivande, i juli 1847, då han också för första gången träffade sin blivande hustru, den då 15-åriga Stina. I en artikel i *Post- och Inrikes Tidningar* hade han strax efter bokens utgivande med entusiasm anslutit sig till Rudenschölds kritik av det ytliga och pråliga i vad som i herremanskretsar uppfattades som bildning.

I *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* kritiserades också "herremannens njutningslystna liv" och frammanades bilden av en framtid präglad av ständscirkulation: "Vilken kedja av släktskaps-, umgänges- och vänskapsförbindelser skulle ej då förena alla stånd! Vilka förmågor skulle då ej genom denna härliga växelverkan uppstiga från de lägre, moraliskt och fysiskt mera ofördärvade, klasserna till de intellektuella kallen!"

Kritiken kom inte minst från Rudenschölds egna ståndsbröder. Både de och andra raljerade gärna om den galne greven och hans galna bok. Men det förekom också seriösa invändningar. I en artikel i *Tiden* framhölls att det inte var möjligt att bedöma barnens begåvning redan vid 13 års ålder. Det förekommer därför ibland att man förväxlar lättja med dumhet, att håglöshet i skolan – så hos stora snillen – kan bero på ett brinnande intresse för något annat: "Hade ständscirkulationen den tiden varit erkänd, så skulle Linné och Berzelius blivit dömda till att bli hantverkare eller arbetskarlar".

Det var som nämnts inte den allmänna fattigdomen bland landsbygdens egendomslösa som var temat i Rudenschölds skrift utan snarare "herreklassens" ekonomiska problem och utmanande anspråk. Och

bakom allt detta fanns i högsta grad hans egna problem och bekymmer för familjens försörjning. Han berättade öppenlydligt om sina svårigheter i brev till flera av sina vänner. Som framgått av det tidigare umgicks han med tanken att "spränga" sin familj, att "utsätta barnen på nådebröd skilda från far och mor", att låta hustrun ta tjänst som hushållerska och att själv söka sitt levebröd som informator i enskilda hem. Bakom hotet om en smärtsam familjeupplösning och en förödmjukande deklassering måste ha funnits oceaner av oro och ängslan och förtvivlan.

En sak som vid denna tid beredde honom särskilda bekymmer var den äldste sonens framtid. Efter att ha gått några år i trivialskolan i Skara hade han av ekonomiska skäl tvingats sluta för att söka sig fram på egna vägar. Då Rudenschölds idéer om ständscirkulation på sätt och vis kom att förverkligas i den egna familjen – och detta nog så hårdhänt – kan det vara skäl att något beröra den frågan i ett särskilt kapitel.

Men först ska vi rikta blickarna mot de stora händelser ute i Europa som ledde till upplopp i Stockholm och som skapade oro även bland en och annan på den västgötska landsbygden.

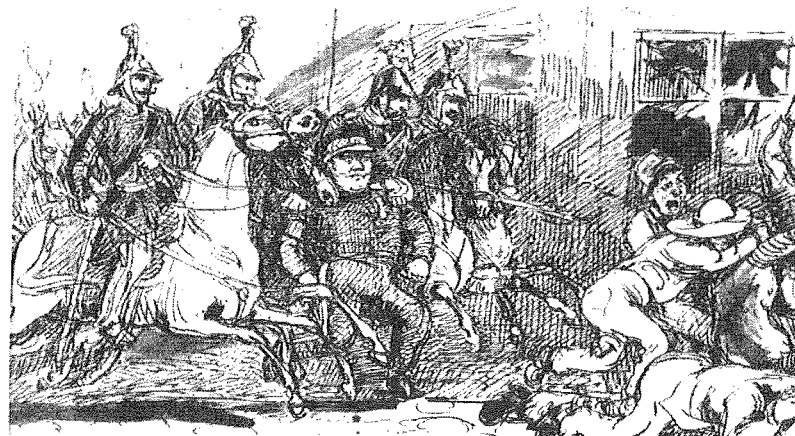
XIII

FRAMTIDSVISION I SKUGGAN AV 1848 ÅRS REVOLUTIONER

*"Det går ett spöke i Europa - detta spöke är kommunismen. Alla det gamla Europas makter hafva förenat sig till en hetsjagt emot detta spöke".
(Ur Kommunistiska manifestet 1848).*

Den revolution som startade den 22 februari 1848 i Paris och som ledde till den franske kungens fall och införandet av den andra republiken – den s.k. *februarevolutionen* – spred sig snabbt över snart sagt hela Europa. Den ledde till massdemonstrationer och upplopp med många dödsoffer och den fick stora återverkningar i politiskt avseende på många håll, inte minst i Tyskland, Österrike och Italien.

Den revolutionära rörelsen spred sig också till Stockholm med sammanstötningar mellan demonstranter och en ordningsmakt bestående av både militärer och polis. "Marsoroligheterna" innebar inte endast militanta krav på allmän rösträtt och rent av republik utan också våldsamheter i form av stenkastning och fönsterkrossning. De våldsamma demonstrationerna möttes med gevärseld från militärens sida med ett trettiotal dödsoffer som följd.

*Svallvågor av 1848 års februarirevolution i Frankrike nådde även Sverige, bl. a. i form av kravaller i Stockholm.
(Akwarell av Fritz von Dardel)*

Några effekter av den stora revolutionsvågen ute i Europa eller av oroligheterna i Stockholm förmärktes förvisso inte i västgötska bygder. Men kännedomen om vad som inträffat kom ju så småningom även ut i landet. En av dem som med ängslan tog del av tidningarnas rapporter var Torsten Rudenschöld. Han hade hösten 1847 blivit sekreterare i Hushållningssällskapets styrelse och kunde följande år i denna sin egenskap publicera en drygt 75 sidor lång skrift: *Tankar om Vår Tids Samhällsfrågor tillagnade Skaraborgs Läns Hushållningssällskap af Dess Sekreterare.*

Det är en skrift som blivit föga uppmärksammas i "Rudenschöldlitteraturen" – i de flesta fall inte ens omnämnd. Även om den kan betraktas som ett uttryck för reaktioner i en alldeles speciell situation bör

den dock helt kort beröras.

Rudenschöld börjar med att teckna bakgrunden:

”Genom mänskligheten går i vår tid en allmän rörelse, varav nästan varje Europeisk samhällsbyggnad finnes rubbad i alla dess fogningar, ja våldsamt skakad till dess innersta grundvalar; och folkens liv befinnes allmännt stätt i ett oroligt febertillstånd, vars ännu otvetydiga kris uppfyller människovännen med högsta grad av både hopp och fruktan”.

Vad ska hända med Sverige, frågade han. Ska vårt land upplyftas till ett högre och ädlare samhällsliv eller ska det ”sönderslitas, förnedras och tillintetgöras”? Och vad beror denna ”vår tids allmänna oro och obelåtenhet” egentligen på?

Som svar på den sistnämnda frågan pekade han främst på två saker, dels bristen på levande kristlig anda i folkens egna individuella liv och dels det armod som fanns på många håll i världen. Han nämnde särskilt Schlesien där under vintern 2.000 svultit ihjäl och 50.000 insjuknat i hungertyfus varefter ytterligare 10.000 avlidit.

Nöden hade i många länder skapat förhoppningar om att med nya ”samhällsformer” kunna lösa problemen. Han resonerade om i vad mån ”de höga kristliga idéerna” om frihet, jämlikhet och broderskap gav svaret på de svåra frågorna. Vad gällde friheten så hade onekligen kapitalisten övertaget i det att han som arbetsgivare hade friheten att ”efter behag antaga eller förkasta arbetares arbetsanbud”. Och i realiteten valde han det lägsta bud som konkurrensen erbjöd ”utan

ringaste avseende på arbetarens oundgängliga behov”. Arbetarnas frihet bestod endast i att avstå från arbete hos den arbetsgivare som avlönade och behandlade sina arbetare med ”obillighet”, en frihet som dock ofast inte var mycket värd.

Om Rudenschöld sålunda hade viss förståelse för kraven på ökad frihet för arbetarmassorna så var han en bestämd motståndare till tanken på jämlikhet: ”Tron på jämlikhet i samhällslivet är en villfarelse, stridande emot den gudomliga ordningen och därför ledande till fördärv”. Uppfattningen att människorna av Försynen utrustats med olika gåvor – och tilldelats olika ”bestämmelse” här i livet – var som tidigare nämnts en ledande tanke i idéerna om behovet av ståndscirkulation. Problemets lösning fanns i bekämpandet av egoismens herravälde i de enskilda människornas liv, i ”det enskilda livets förädling inom samhällena”.

Vad gällde det andliga ”inbördeskrig” som vid denna tid rådde i Sverige så var Rudenschöld påtagligt försiktig med att ta klar ställning. Boten mot det onda kan, menade han, inte sökas i

”konservatismen, såvida därmed förstås konserverande av gamla samhällsförhållanden, under vars inflytelse och hägn detta onda slagit rot och nu uppvuxit. Icke heller lär huvudsaken ... kunna vinnas genom liberalismens yrkade jämlikhet, eller upphävande av samhällslivets subordinationsförhållanden; icke heller genom dess yrkade lossande av alla den personliga friheten inskränkande samhällsband”.

När det gällde den tredje av tidens politiska ideolo-

gier tog dock Rudenschöld klar ställning, nämligen gentemot kommunismens och socialismens "irrläror". Han befarade att eldfångda gnistor från den europeiska "samhällsvådelden" skulle spridas till Sverige och slå ut i full låga. Det förhöll sig ju så att förnuftsskålen ofta vägde lätt gentemot dessa "irrsken" genom att motiven angavs vara kristlig brödrakärlek.

I dessa idéernas kamp fanns, menade Rudenschöld, risk för att det väsentligaste glömdes bort, nämligen att befordra en sant kristen samhällsanda. Hur skulle då detta kunna åstadkommas i verkligheten? Han återknöt till de tankar om föreningslivets betydelse som han fört fram i *Tankar om ståndscirkulation*. Han föreslog att hushållningssällskapen skulle ombildas till allmänna länsföreningar med uppgift att behandla alla samhällsnyttiga ämnen. (Det bör noteras att detta ingalunda var någon helt ny tanke under denna tid innan landstingen bildats). Inom ett sådant nytt hushållningssällskap skulle underavdelningar kunna bildas.

Rudenschöld avslutar sin lilla skrift med att inbjuda hugade medlemmar av Skaraborgs län till att bilda en "förening för uppväckande af en christlig samhällsanda" och utvecklar sina tankar om denna i en form som man med skäl kan betrakta som en *moralisk utopi*. Det framgår inte minst av de krav som han ville ställa på dess medlemmar:

"Varje personlig förmögenhet eller förmåga, vare sig andlig eller lekamlig, måste av innehavaren betraktas och begagnas icke som dess *egendom*, utan som ett *förvaltningsuppdrag*, av Försynen tilldelat med åtföljande åliggande, att åstadkomma så stort allmänt gagn som möjligt; att i

medvetandet av gagnade landsmäns välfärd ligger samhällslivets dyrbaraste arbetslön; att varje hantering, varje åtgärd eller njutning, som leder till allmän skada, andlig eller lekamlig ... måste stämpas som vanhederligt och ovärdigt varje medlem av ett kristet samhälle".

Detta kan förvisso förefalla nog så revolutionerande. Att inte ta de stora menigheternas missnöje på allvar vore också dåraktigt, menade Rudenschöld, men han reagerade starkt mot våldet. Att låta den politiska elden utvecklas till en förödande vådeld vore en olycka.

De tre böcker som Rudenschöld publicerade under åren 1845-48 bildar en trilogi som tillsammans speglar en social och moralisk utopi. Denna upptog under den här tiden i hög grad hans tänkande. Av dessa tre arbeten är det hans första, *Tankar om ståndscirkulation*, som utgör det mest originella och för eftervärlden det intressantaste verket. Den 1848 publicerade boken har inte på samma sätt satt sina spår; den förefaller att ha tillkommit om inte direkt i panik så dock under starkt intryck av de dagsaktuella händelserna detta oroliga 1848. Hans fortsatta arbete kom att i högre grad präglas av praktiskt arbete på folkskolans område och en större grad av realism. Han hade också problem på närmare håll att ta itu med.

”STÅNDSCIRKULATION” INOM DEN EGNA FAMILJEN

*”Hvem i Sverige tager en Svensk Grefve till Dräng?
Ingen! Jo! om 50 år, när Ståndscirkulationen
vunnit allmänt antagande”.
(Torsten Rudenschöld i brev till
Axel Dickson 12.6. 1847)*

Torsten Rudenschölds kamp för en ordnad ekonomi gällde den egna familjens försörjning. Denna bestod 1843, då den olyckliga Näreforsaffären avvecklats, av den 45-årige greven och hans 37-åriga maka Christina (Stina) Charlotta och de tre barnen: Thorsten (f. 1826), dottern Christina (Stina) Maria (f. 1832) samt Johannes Gabriel (f. 1840).

Hans olika försök att försörja sig som lärare och lärarutbildare kommer att behandlas i ett senare kapitel. Här ska vi följa framför allt den äldste sonens väg mot en framtid som visade sig vara allt annat än bekymmersfri. Och detta av två skäl: dels därför att dessa strävanden i hög grad var faderns egna, dels därför att den unge grevens liv utomordentligt väl illustrerar ståndscirkulation inom Torsten Rudenschölds egen familj. De yngre barnens uppbrott från hemmet berörs också i detta kapitel. Det kan dock inte i någondera fallet bli tal om någon detaljerad redovisning av deras levnadsbanor; en sådan skulle falla utanför ra-

men för en skildring av Torsten Rudenschölds liv och gärning.

Den unge Thorsten (namnet stavas så här i fortsättningen för att skilja far och son från varandra; de båda brukade dock stavning både med och utan ”h”) undervisades först i det egna hemmet och skickades i 12-årsåldern till Skara där han 1838-1841 gick i trivialskolan. ”Jag råkade i ekonomisk vanmakt och kunde icke längre lämna gossen det minsta understöd”, berättade Rudenschöld senare i brev till en av de välgörare som han uppvaktade.

Det var emellertid inte endast det ekonomiska trångmålet som beredde bekymmer utan också skolgången. Rudenschöld tyckte både att skolan var ”otjänlig” och att gossens fattningsförmåga inte var den bästa. Han är väl inte så dum, skrev han till sin bror Olof Nordenfeldt 1842, ”utan fastmer sen i utvecklingen”. Fadern hade varit hans ende lärare innan han började i lärdomsskolan och hade ”mången gång misströstat om den fattige Gossens blivande förmåga”.

Han försökte senare läsa vidare på egen hand samtidigt som han försörjde sig som informator men detta misslyckades. Som ofta hänvisade fadern till den klena hälsan. I brev till Geijer hette det så här: ”Härtill förslög icke den förut klena hälsan. Samvetsgrann behandling av disciplarna tog tiden från egna studierna; modet förgick. Sjuklighet tog överhand. Studierna avbröts”.

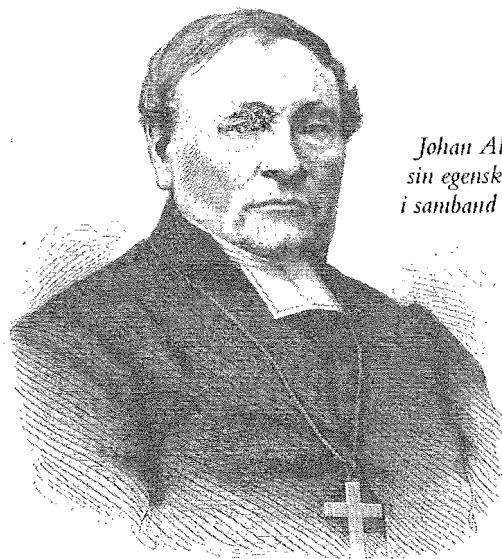
Under ett par års tid prövade han mer praktiska sysslor, bl.a. ”hantverkslära” i skomakeri och dags-

verken på lantbruk. Man kan i Rudenschölds brevsamling se hur fadern vänder sig till flera av sina gamla vänner med inflytelserika positioner i samhället för att få hjälp. Både far och son kom tydligen fram till att lantbrukssektorn skulle kunna ge de bästa möjligheterna till en framtida försörjning, kanske som rättare eller något liknande.

I brev till biskop Butsch i Skara 1847 berättade Rudenschöld att han varit på lantbruksskolan på Degeberg för att söka skaffa en friplats för sonen: "En kurs vid *Degeberg* skulle naturligtvis avse framtida befordran på *Herrebanan*, som en vetenskapligt bildad agronom, först i tjänst hos andra, och sedan, om lyckan gynnade, vid egen rörelse". Han tycker dock att det vore lämpligare med en kurs för rättarelärlingar. En plats som rättare skulle också mycket väl vara bra nog, då sonen är högst flärdfri och anspråkslös vad lönen beträffar. Det finns dock problem:

"Men, vem i Sverige tar en greve till rättare? Och vad hyfs består man i allmänhet åt drängstugan? Och hur pass humanitet ägnar man i allmänhet åt dess innevärdare? Och vilket umgänge kan stå till buds för lägre tjänare på de arbetsfria söndagsaftnarna? – Mörka utsikter *ännu!*"

Han var också medveten om att en annan svårighet skulle möta den unge greven på denna väg: "ett mer eller mindre förstucket hångrin åt en förment galenskap, vartill Faderns excentriska svärmeri förlett honom". Det lyckades som nämnts inte att få någon plats som frielev, då det var 43 sökande till de tre platserna vilket föranledde denna faderssuck: "Allt i vår tid skall

Johan Albert Butsch (1800-1875) spelade i sin egenskap av biskop i Skara en viktig roll i samband med Rudenschölds folkskoleplaner i slutet av 1840-talet.

ju mätas efter betyg!" Konkurrenten var hård och en del av de sökande hade t.o.m. studentexamensbetyg – ännu ett tecken på, menade han, hur trångt det var att "få rum ibland *Herrarna*".

Under en tid som "praktikant" hos Rudenschölds vän L.W. Kylberg på Såtenäs blev Thorsten bekant med den jämnåriga Axel Dickson tillhörande den göteborgska köpmannasläkten. Dess skotska ursprung ledde Rudenschöld in på tanken att söka skaffa sonen en praktikplats på ett lantbruk i Skottland. I ett långt brev till den unge Dickson berättade han om Thorstens problem, hur han i skolan fått läsa latin och grekiska i stället för att gå i hantverkslära, hur försöket med en bokhållarplats misslyckats och att han skulle kunna

börja som stalldräng, trädgårdsdräng eller betjänt men att detta inte var så alldeles lätt. Utifrån dessa utgångspunkter lade han fram sin plan:

”Herr Dickson vet, att Torsten är genomträngd av en tillräcklig portion fördomsfrihet och flärdlöshet, för att icke det ringaste tryckas av det skenbara degraderingens förödmjukelse, blott han kunde komma till ärlig *självbärgning*. Emellertid – Vem i Sverige tar en svensk greve till dräng? Ingen! Jo! Om 50 år, när Ståndscirkulationen vunnit allmänt antagande. – Därför måste Thorsten överge det älskade fosterlandet och alla de kära sina, och under annat namn söka uppehälle i främmande land. Give Gud, att Herr Dickson kunde skaffa en god husbonde i Skottland, åt den där okände svenske tjänsteynglingen Thorsten Torstensson. – Det är av vikt, att Thorstens första tjänst bleve sådan, att han efter att ha förvärvat förtroende, och lärt språket, kunde därifrån möjligen stiga *uppför*. Däremot vore farligt nedslående, att för oduglighet få gå *utför*.”

Det Rudenschöld önskade var alltså en rekommendation hos någon släkting i Skottland för ”den i Skottland tjänstesökande okände svenske ynglingen till en *god husbonde*”.

Resultatet blev föga överraskande ett avslag, då det för en plats på ett jordbruk i Skottland krävdes ”skickliga arbetare”. Den unge Dicksons far lät dock hälsa att Thorsten borde söka plats som frielev på Degeberga och att han skulle få låna 100 Rdr att återbetalas när omständigheterna så tillät. Rudenschöld tackade dock nej till detta erbjudande.

Tanken på en framtid inom jordbrukssektorn över-

gavs dock inte. I stället för en frielevplats på Degeberga fick han en plats som ”arbetande rättarlärling” på det nyinrättade *Ultuna* lantbruksinstitut, åtminstone delvis finansierad med gåvor från faderns vänner; hur mycket vet vi inte. Vi vet dock att Rudenschölds gamle vän Jonas Waern våren 1849 skickade 50 riksdaler till Thorsten och hoppades att han skulle få ”insändningar” även från andra håll. Han kunde dock inte stanna så länge som han önskat; en framställning om elevplats på villkor som ”överensstämde med hans tillgångar” hade avslagits.

Och då blev det åter dags för fadern att utnyttja sina kontakter på hög nivå. Han vände sig till greven och landshövdingen Henning Hamilton som lät Thorsten komma till sin gård Hedenlunda i Sörmland för att biträda ”med jordbruk, ladugårdsskötsel och bokföring”. Han kom att stanna där i närmare tre år men ”praktiktjänsten” ledde troligen inte till den ”gradpassering” i den agrara karriären som far och son hade hoppats på eller i varje fall inte till någon fast befattning som han kunde försörja sig på. Det är svårt att på annat sätt förklara det steg som Thorsten därefter tog: att emigrera till Amerika.

Varför tog han då detta drastiska steg? Drevs han iväg av arbetslöshet och fattigdom? Säkerligen till viss del, problemen var uppenbara och framtidsutsikterna högst osäkra. Eller äventyrslystnad? Knappast troligt – den försiktige ynglingen som ofta drabbades av svårmod och bristande självförtroende ger inte det intrycket, även om han inte drog sig för att pröva olika sysslor. Någon Amerikadröm kan heller inte skönjas i

den rudenschöldska brevsamlingen. Även om vi endast kan spekulera om motiven kan det vara värt att notera, att han av många tecken att döma tagit starka intryck av faderns idéer om ståndscirkulation. I brev från Göte-borg i maj 1854 – i väntan på båtlägenhet till England och vidare till Amerika – berättade han från en avskedsmåltid att värden önskat honom lycka till i hans ”förehavande, som han visste gick ut på att visa, det även en *ADELSMAN* (märk väl) kan arbeta”.

Han tog själv upp den tanken explicit i ett brev till fadern efter ett par års vistelse med arbete bl.a. i en vagnmakarverkstad och vid järnvägen:

”Pappas idé, älsklingsidé, *skall* av mig verkställas. Vore det så omöjligt, att inrätta ett nytt Manhems förbund, om icke med det namnet. Finnas icke ynglingar sådana som Wilhelm Kylberg, Olle Cylvén från Saleby, Enar Nordenfeldt m.fl., som, sedan ungdomsfåfången lagt sig, skulle vara glada att få gripa till hyveln och plojen i ett hyfsat, likasinnat och likabildat sällskap. Åsynen av de amerikanska svenskarna i verkstaden, där jag nu arbetar, ger mig sådana tankar ävensom den arbetsförmåga, jag tyckt mig finna att jag äger. Jag är näml. hantlangare i verkstaden och tar ut bräder och plank, när de kommer ut ur en hyvelmaskin, som drivs med ånga. Jag arbetar för 1 1/8-dels dollar om dagen, och ett längre vistande i verkstaden och därav följande insikt i maskinernas behandling, torde ha sin nytta med sig för den lilla framtid, jag har här i Amerika. Järnvägarna övergav jag emedan endast rätt folk av Europas arbetsklass förrättat de grövre arbetena där”.

Han återvände till Sverige och arbetade en kort tid med jordbruk på Hisingen i Göteborg. Av brev från Torsten Rudenschöld till svärsonen S.A. Hedlund år 1857 framgår att fadern sökte hjälpa sin son till ett arrende på Djurgården vid Läckö. Då detta misslyckades återvände Thorsten till USA. Efter en tid med diverse arbeten – i jordbruk och på värdshus, vid järnvägsbyggen och sågverk – enrollerade han sig som volontär på nordsidan i det amerikanska inbördeskriget. I det sista brevet från hans hand i den rudenschöldska samlingen berättade han för systemen att han ”insvurit” sig för tre år. Enligt uppgift skulle han ha överansträngt sig och senare avlidit på ett fältlasarett i N. Carolina den 4 maj 1865, 39 år gammal.

De båda andra barnens vuxenliv innebar också uppbrott från ”herrs-kapsklassen” men förlöpte mindre dramatiskt. *Stina* gifte sig 1854 med redaktören för Göteborgs handels- och sjöfartstidning S.A. Hedlund, en framträdande liberal av ganska radikalt snitt. Det var måhända i ideologiskt avseende inte något drastiskt uppbrott från hemmet men väl från de konservativa adelskretsarna i familjens omgivning.

Sonen *Johannes* var född 1840 och därmed något av ett sladdbarn. När det blev dags att börja i högre skola skickades han till sin morbror och moster i Gävle, dvs. mammans bror Olof af Geijerstam och hans maka. Motivet var sannolikt både ekonomiskt och pedagogiskt: att slippa inackorderingskostnader i Skara och behovet av tillsyn. Av Torsten Rudenschölds brev till svågern var detta uppenbarligen väl motiverat. ”Med djup smärta har jag granskat sista betyget från Johan-

nes” skriver han i brev 1854. ”Slappheten i skolflit” hade tydligen tagit ”en bedrövlig fart”. En grundlig förändring var därför nödvändig. Men han kanske borde ta en annan väg undrade den bekymrade fadern:

”Var emellertid god undersök och säg mig snart, om gossens yttrade håg för sjön har några djupare rötter eller om någon annan synbar fallenhet utvecklats? Den som ej vill eller kan arbeta med huvud, måste det med kroppen, som därtill behöver inläras tidigt. Utan redbar arbetsförmåga på andra sättet blir man ohjälpligen blott en föraktlig börda för andra och plåga för sig själv. – Den totala ekonomiska medellösheten är ock en tanke, vars innehåll och betydelse nu av Johannes bör kunna fullt fattas”.

Någon förbättring att tala om blev det inte och även följande år tar Rudenschöld upp detta med ett år på sjön i brev till sin svåger. Själv var han ju ”fullkomligt medellös”; det var därför nödvändigt att Johannes om ett par år skulle kunna försörja sig själv.

Efter ett par år hos moster och morbror i Gävle följde några år hos systemen och svågern i Göteborg. Till faderns stora lycka kom han in på ett handelsinstitut och fick också det stöd han behövde hemma; där kom också föräldrarna att slå sig ned. ”Att Johannes lämnade lärdomsbanan var mycket klokt”, skrev storebror Thorsten i brev från Amerika till fadern. Denne fick dock även i fortsättningen i stor utsträckning följa hans studier på avstånd, antingen på ”skolresor” eller i riksdagen. Och alltjämt med ängslan och oro.

Den verksamhet som han senare kom att ägna sig

åt skulle denne säkert inte ha haft något emot: som tjänsteman vid ett småländskt järnvägsföretag. Hans liv blev dock inte alldeles problemfritt; han dog ung, märkligt nog lika gammal som Thorsten, 39 år gammal. Tilläggas kan att hans ende son emigrerade till Amerika och där försörjde sig som kontorist; han dog 1910 35 år gammal.

Så kom ett slags ståndscirkulation att förverkligas i Torsten Rudenschölds egen familj – dock knappast så som han drömt om. Och samtidigt kom de tre barnens livsöden att illustrera tendenser i den svenska samhällsutvecklingen i mitten av 1800-talet.

Den äldste sonen – uppväxt i ett hem präglad av anor och traditioner men fattigt – gick ett bittert öde till mötes: den unge gossen som utan att ha den rätta läsbegåvningen sattes i gammaldags lärdomsskola och som senare – i strid med alla samhällets konventioner – kämpade på en omöjlig arbetsmarknad och som slutligen i det nya landet – med alla dess möjligheter men utan de robusta krafter som krävdes och utan stöd av släktingar och ”herreklassvänner” – gick under. Ett offer för ett föräldrat och förfelat uppfostringssystem skulle fadern och reformpedagogen ha menat. Och exakt så skulle Strindberg senare komma att förklara varför ädlingen Sten Ulvfot i novellen *Odlad frukt* gick under: ”Uppfostran hade berövat honom medlen att uppehålla livet”. Det kan därtill noteras att Strindberg också satte in hans öde i ett vidare samhällsperspektiv i det att han låter den klosterprior som herr Sten sökte sig till avvisa honom med ord som också inkluderade en dom över fadern: ”Beati possidentes, lyckliga de

som hunnit ta för sig. Era föräldrar togo för sig en gång, men de kunde inte konsten att behålla”.

Den enda dottern – ingift i en liberal och fördomsfri medelklassfamilj med förankring i den växande pressen, med anknytning till det nya Folk rörelsesverige och solidarisk med den folkrepresentation som ersatt den gamla ståndsriksdagen.

Den yngste sonen – representant för en ny tid: med ny utbildning för ett nytt yrke i den begynnande industrialismens samhälle, utan förankring i den agrara aristokrati som fadern växt upp i och ville föra in i ståndscirkulationens smältdegel.

Torsten Rudenschöld förskonades från att se den äldste sonens hopplösa kamp för en dräglig tillvaro men han fick med glädje uppleva dotterns nya liv och den yngste sonens lovande steg på väg mot en modern utbildning och – som han trodde – en tryggad försörjning. Men nu åter till hans eget liv – och en ny svår tid för honom själv och hans familj.

EN FOLKSKOLANS GRUNDLÄGGARE

XV

FOLKSKOLA PÅ OSÄKRA PREMISSER

*”Ett glest bebodt land med hårdt klimat
och fattig befolkning”.*
(*Torsten Rudenschöld i Svenska folkskolas praktiska ordnande*)

Även om folkskolan i Sverige ingalunda startade i och med tillkomsten av 1842 års folkskolestadga så utgör denna ändå en milstolpe i skolans historia. Frågan hade diskuterats livligt under flera decennier och krav på statliga insatser hade i riksdagen förts fram, inte minst inom bondeståndet i mitten av 1830-talet. 1840-41 års riksdag lyckades efter många turer och oändliga debatter ena sig om en framställning till Kungl. Maj:t som ledde fram till 1842 års folkskolestadga.

Denna kan sägas utgöra ett slags ”folkbildningspaket” med följande ingredienser:

- Principen om allas skyldighet att förvärva vissa kunskaper och färdigheter även om den inte innebar skolplikt i egentlig mening;
- Församlingarnas skyldighet att inrätta skolor och anställa lärare; den kungliga förordningen ledde också till lokala initiativ på bred front;
- Statens direkta engagemang genom att svara för utbildningen av lärare och genom att ge ekonomiskt bidrag till vissa folkskolors drift.

Det som förtjänar att särskilt noteras är *statens* ansvar. Det var något principiellt nytt. Staten hade tidigare haft ansvar enbart för de högre skolorna, dvs. de skolor som var ett led i utbildningen av statens egna ämbetsmän. För utbildningen i övrigt hade enligt denna uppfattning staten inget ansvar. Det radikalt nya var alltså det statliga ansvaret även om statens engagemang var begränsat. Men staten ställde krav inte endast på barnen och deras föräldrar utan också på församlingarna. Och framför allt: staten tog på sig uppgiften att utbilda folkskolans lärare.

Det var förvisso ingen enkel sak för statsmakterna att komma fram till 1842 års folkskolestadga. Det var heller inte lätt att omsätta tankarna – i realiteten ett av 1800-talets största projekt – i praktisk verklighet. Till detta kom att innebörden av stadgan var oklar på en högst väsentlig punkt, nämligen huruvida det förut-sattes att barnen skulle kunna läsa innan till när de började skolan. Mycket tyder på att man inom 1840-41 års riksdag ganska allmänt räknade med att den första, elementära läsundervisningen även fortsättningsvis

skulle ske i hemmen. Man måste rimligtvis också ha insett att de minsta barnen i många församlingar i vårt land inte skulle kunna gå de ofta mycket långa vä-garna till den fasta sockenskolan.

Det stora problemet var givetvis de knappa resurserna inom såväl stat som kommun. När den s.k. lan-casterskolan, växelundervisningen, introducerades i vårt land i början av 1820-talet ansåg man sig ha fun-nit en nära nog genial metod att med rimliga kostna-der få till stånd en allmän skolundervisning. Detta för-hållande att en enda lärare skulle kunna sköta en skola med ofta långt över 100 elever i alla åldrar utgjorde säkerligen en förutsättning för riksdagens beslut. Det var också den metoden som skulle läras ut i de nya folkskoleseminarierna.

1842 års skolreform skulle enligt planerna vara genomförd inom fem år. Detta visade sig vara helt orealistiskt. När "tidsfristen" löpte ut 1847 gick bara drygt hälften av barnen i folkskolan medan mer än en tredjedel enligt statistiken erhöll s.k. *hemundervisning* – vad det nu kunde betyda. Bristen på lärare var det kanske största problemet. Även om lärarutbildningen kom igång snabbt fanns det ändock inte mer än 2 800 lärare fem år efter skolstadgans tillkomst. Och av dessa var bortåt hälften oexaminerade. Fördelade på antalet barn i den aktuella skolåldern skulle det ha blivit 130 barn per lärare. Från den pedagogiskt omöjliga upp-giften räddades de arma lärarna genom ett annat av folk-skolans stora problem: den dåliga närvaron i skolan.

Det var emellertid inte endast de materiella bris-terna som gjorde arbetet svårt och tungt. Intresset bland

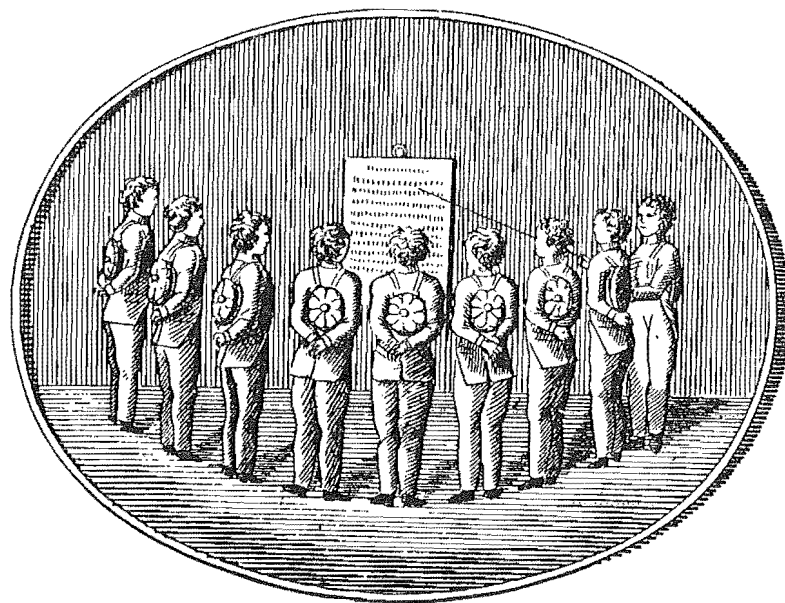
befolkningen var i många fall svagt. På sina håll gjorde man rent av direkt motstånd. Det kom till uttryck även i riksdagen, där försök gjordes att upphäva folkskolestadgan. Det lyckades emellertid inte men de skolfientliga motionerna vittnar om de stämningar som fanns på sina håll ute i landet.

Det svala intresset för en skola med ambitiösare målsättning än det absolut minimala berodde säkerligen inte endast på en rent bildningsfientlig inställning. Man tyckte att priset var för högt för en undervisning som man inte ansåg sig ha något behov av. Det nödvändiga var ju att klara livets stora examen – att bli konfirmerad. För många församlingar var det dryga kostnader för skollokaler och för lärarlöner. Och för barnen och deras föräldrar kostade det också på. Skolvägarna var långa och ofta i uselt skick. Om det över huvud taget fanns någon väg. Och visst var fattigdomen ofta svår med brist på kläder och skor. Det stora projektet var i sanning en mäktig uppgift för – med Torsten Rudenschölds formulering – *”ett glest bebodt land, med hårdt klimat och fattig befolkning”*.

Det har i många historiska framställningar talats om folkskolans kris på 1840- och 1850-talen. Det förefaller emellertid korrektare att tala om en *skolpolitikens kris* än en skolans kris. Ingenting tyder på att den i funktion varande folkskolan försämrades. Däremot att det gick trögt att snabbt bygga ut den. Och skälet är inte svårt att finna: 1842 års folkskolestadga var helt orealistisk om man förväntade sig kunna bygga ut en över hela landet väl fungerande folkskola på några få år. Statens och kommunernas resurser var helt enkelt

alldeles otillräckliga för att snabbt genomföra ett av 1800-talets allra största projekt. Opinionen var heller inte mogen för de rättsliga ingrepp i familjernas liv som lagstiftningen innebar. *Krisen gällde* i första hand, med en modern term, *implementeringen av 1842 års skolreform*.

Det var i detta kritiska läge som Rudenschöld grep in och gjorde sin för folkskolans utveckling så viktiga insats.

Den s. k. lancastermetoden (växelundervisning) innebar att lärvaren hade hjälp av s.k. monitörer, som övade de mindre försigkomna kamraterna, ofta samlade i små halvcirkelformade grupper.

I KAMP FÖR EN NY SKOLA - OCH EGET LEVEBRÖD

*"Jag tycker sjelf att min ansökan är förmäten.
Men nöden tvingar mig; och en dunkel aning
vill trösta mig med att betryck kan
leda till allmänt gagn".
(Torsten Rudenschöld i brev till
J.G. Richert 4.12. 1844)*

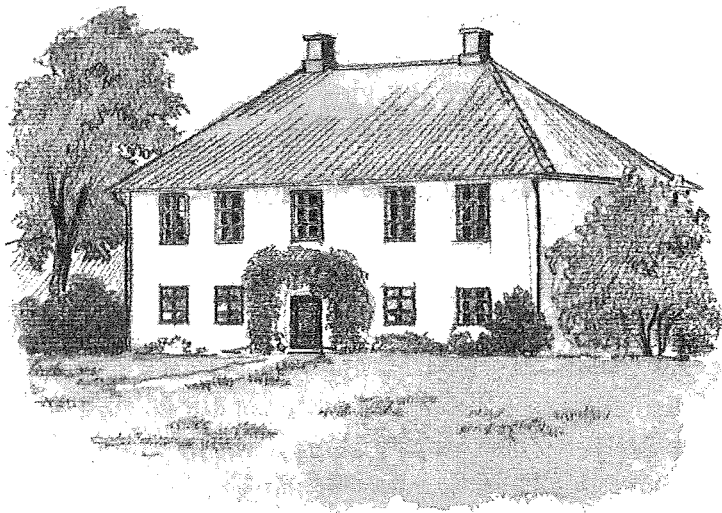
Sedan den olyckliga Näreforsaffären avvecklats lämnade Torsten Rudenschöld med familj Djurgården och flyttade in i en byggnad i närheten av Läckö kungsgård, inte långt från Läckö slott. Det var ett led i en räddningsaktion från broderns sida innebärande att han upplät bostad i utbyte mot viss hjälp. Torsten berättade i brev att han och hans "nakna Familie" hade fått en fristad "mot ersättning av biträden från mig och min hustru, vilket arbete av oskyllde kunde erhållas för långt bättre pris".

Torstens hjälp skulle bestå i att vara informator för broderns barn jämte några inackorderade. Detta innebar att det öppnades en möjlighet att etablera en privatskola och att förverkliga "älsklingstanken" att skapa en "ståndscirkulationsskola". En privatskola kom också till stånd och en hjälplärare anställdes. Det kunde visserligen vara svårt att få så många elever att den skulle kunna bli ekonomiskt bärkraftig men den möjlighe-

ten kom aldrig att riktigt prövas. Rudenschöld tvingades nämligen att lägga ned skolan då han efter en tid måste lämna bostaden inklusive den lokal skolan varit inrymd i. Situationen var den att Carl Rudenschölds svärfar hade blivit änkeman och måste tas om hand av dotter och måg och därvid få tillgång till de lokaler som skolan disponerat.

Detta var givetvis ett allvarligt streck i räkningen. Och återigen såg framtiden osäker och dystert ut. Problemen gällde både hans egen ekonomiska situation och hans stora intresse för skolan. "Var skall jag nu taga bröd" var hans bekymrade fråga i brev till en av sina nära vänner. Några av dem sökte skaffa honom en plats som postmästare eller fängelseföreståndare. Även om hans håg stod till skolan var han "i denna sin nöd" beredd att söka sig in på en ny levnadsbana. Den sålunda initierade räddningsaktionen ledde dock inte till något resultat.

Dessa Rudenschölds nya bekymmer kom emellertid i en tid då nya möjligheter öppnats på skolans område. 1842 års folkskolestadga innebar ju krav på församlingarna att inrätta skolor. Och när Otterstads församling i enlighet med stadgans bestämmelser inrättade en skolstyrelse invaldes Rudenschöld som ledamot. Det innebar att han fick en ny arena att agera på – så som var fallet med Hushållningssällskapet och boken om ståndscirkulationen. Han grep tillfället i flykten och beslöt att utarbeta en plan för församlingens skolväsen. Den förelåg färdig hösten 1844 och antogs av skolstyrelsen och översändes till domkapitlet i Skara. Skolans utformning enligt den framställda planen skildras i nästkommande kapitel. Här må endast konstateras

Torsten Rudenschöld med familj bodde under de dryga 20 "Läckö-åren" på tre olika ställen, under den sista tiden i den s.k. kasernen i omedelbar närhet av slottet.

att den ingalunda inrymde någon lärartjänst med en lön tillräckligt stor att försörja en familj på. Den frågan kvarstod alltså. Som ofta i besvärliga situationer vände sig Rudenschöld till en del av sina inflytelserika vänner och bad om hjälp.

I brev till J.G. Richert i december 1844 skisserade han – under sina "ångestfulla funderingar" – en plan som knöt an både till 1842 års folkskolereform och hans egna spekulationer om ståndscirkulation. Han berättar att han valts in i Otterstads församlings skolstyrelse och att han där presenterat en plan för församlingens folkskola. Om denna berättade han att den

inte gällde endast församlingens folkskola utan vad han kallade en överskola som skulle utgöra ett led i planerna på "den stora Circulationsrörelsen". En sådan "elementarskola" skulle kunna fungera som en ersättning för en del av den lärdomsskola som fanns i en del städer. Och för en sådan skola borde man – det var ett viktigt inslag i Rudenschölds planer – kunna erhålla statsbidrag. Om det statliga anslaget inte skulle räcka till, skulle säkerligen föräldrarna gärna betala en mindre avgift, då de ju skulle besparas dryga utgifter för inackordering i en avlägsen läroverksstad.

Rudenschöld avslöjade också andra planer i brevet till Richert, nämligen att starta ett "Roteskol-lärarseminarium av Folkets barn" för att därmed kunna realisera ett "Folkskolsystem". Det är inte möjligt att avgöra om han verkligen hade planer på två olika projekt eller om man ville presentera två skilda alternativ. Även om han – som han själv skriver – av många uppfattas som en "överspänd fantast" ligger det nog närmast till hands att tilltro honom så pass mycket av realism, att han gärna inte kan ha trott sig om att samtidigt kunna starta de båda projekten. Det angelägnaste ärendet i den prekära situation han befann sig i var uppenbarligen att vädja om Richerts stöd i försöket att få ett statligt bidrag. Några utdrag ur brevet visar vilken betydelse de ekonomiska bekymren hade:

"Men varav leva? Mina behov har jag uppgivit. De är tyvärr icke små. Var vinna 1000 riksdalers förtjänst åt en sådan person som jag? Gud hjälpe mig! Månne ... det vore någon möjlighet att av för Uppfostringsväsendet anslagna statsmedel erhålla detta arvode, dock icke som per-

manent lön, utan som tillfälligt arvode under blott 3 år, för att under den tiden söka genomföra ovannämnda försök för folkskolan?”

Rudenschöld berörde även ett annat problem. Enligt 1842 års folkskolestadga skulle folkskolan vara införd inom fem år. Detta ansåg han vara en allt för kort tidsfrist. Han uppmanade därför Richert att hos ”högade vederbörande” söka utverka en lagändring innebärande en förlängning av ”respittiden” med ytterligare tre år. Han bad nu Richert att framföra detta förslag till kungen och detta innan denne efter nyår skulle bege sig till Norge för en längre tid.

Vi finner här exempel på något karakteristiskt i Rudenschölds personlighet men samtidigt något ganska paradoxalt: å ena sidan en påfallande stor anspråkslöshet i livsstil och en för tiden ovanlig fördomsfrihet i sociala frågor och å andra sidan en frimodighet och djärvhet i försöken att få stöd och hjälp från personer i de högsta maktpositioner – i sanning vittnande om god självkänsla, kanske rent av som ett slags anspråksfullhet? Han bad alltså Richert om att vända sig både till kungen och till det ansvariga statsrådet, ecklesiastikministern Silfverstolpe, som ”ifrån Uppsalatiden varit min vän, och även i senare tider visat att han har mig i vänligt sinne”. Blandningen av hänvisning till den egna situationen och omtanken om ”den goda saken” är också karakteristisk:

”Jag tycker själv att min ansökan är förmäten. Men nöden tvingar mig; och en dunkel aning vill trösta mig med att mitt betryck kan leda till allmänt gagn. Vore jag skuldfri,

och hade jag något yngre kropp, så gäve jag mig hellre till dagsverkare, än jag så här sökte bröd av Staten, under ängslig farhåga att bli tillbakavisad som en obehörig supplikant.”

En annan förtrogen som Rudenschöld i sin nöd vände sig till var biskopen i Skara J.A. Butsch. I brev hösten 1845 vittnade han om sitt ekonomiska betryck. Vid 47 års ålder – ”då levnadsmod och krafter börjat deklinera” – stod han totalt medellös med hustru och barn. Hans framtid syntes alldeles hopplös och planerna tyder på ren desperation:

”I denna stund ser jag ingen annan utväg, än att spränga min familj och utsätta barnen på nådebröd, skilda från far och mor, varefter min goda och trogna hustru finge ta plats som hushållerska och jag själv finge söka kondition som informator i enskilt hus. En sådan utväg är dock djupt förkrossande för den som ägt och älskat ett i hög grad lyckligt familjeliv”.

Erinrande om det gamla ordspråket ”Den som vinner tid, han vinner allt” skisserade så Rudenschöld en långsiktig plan:

”Jag samlar omkring mig några av Läckögodsets ynglingar och söker under ett års tid att av dem bilda Roteskollärare, efter den plan ... jag i vintras visade för konsistoriet. Andra året inrättar jag på Läckö Gods några roteskolor, i vilka jag utplanterar dessa elever, vilkas arbete jag själv som ett perpetuum mobile inspekterar och leder. Lyckas företaget, så blir 3:dje året frågan om att bilda överskolan. Det föreslagna folkskolsystemets duglighet vore då till en del bevisad, och måhända skulle för mig öppnas - utsikt

till en framtida bärning, under systemets vidare fullföljande”.

Det aktuella problemet gällde försörjningen under de två första åren. Han hoppades dock att bidrag skulle kunna lämnas av ”några goda människovänner” när väl hans skolplan blivit bekant. Rudenschölds egentliga ärende var att be biskopen att besöka och inspektera skolan och att lämna ett vitsord. Om han kunde hänvisa till ett utlåtande av biskopen så skulle de ekonomiska problemen kunna lösas lättare menade han.

Skolan på Läckö kom visserligen i gång våren 1846, men de ekonomiska bekymren kvarstod ändock, då den, trots att lärarlönen var beskedlig, utgjorde en ekonomisk belastning för brodern. Denne ansåg sig helt enkelt inte ha råd med att i längden hålla Läckörtorparnas barn med en skola som trots allt kostade en hel del.

Problemen blev sålunda åter akuta och i november 1846 tog Torsten Rudenschöld det drastiska steget att i brev till landets ecklesiastikminister, den gamle studiekamraten F.O. Silfverstolpe, vittna om sin nöd:

”Jag är totalt naken, så att till och med den stol jag nu sitter på, och det bord, varvid jag med hustru äter vårt tarvliga bröd, är pantsatta hos en vän, som säkerhet för en skuld, för vilken endast på detta sätt kan lämnas säkerhet. Jag nödgas därför ropa efter Bröd. –Gode Broder! Om Du med livlighet tänker Dig in i min ställning, skall Du behjärta mitt betryck och förlåta den framställning jag nu vågar”.

Det måste ha varit nog så förödmjukande att inför sin

så framgångsrika studentkamrat avslöja sin ömkliga situation. Han ville dock inte gå in på bakgrunden till ”sitt armod” utan hänvisade till ”Camraten” Jonas Waern – även han statsråd! – som skulle kunna ge besked och även bekräfta att ”oförståndet” inte yttrat sig i flärd och lättja:

”Resultatet är emellertid, att jag, vid snart 50 år ... befinner mig med hustru och barn så nakna som nyss sades. Dock misströstar jag ej, så länge jag kan arbeta men min arbetsförmåga är högst ensidig. Folkskolan synes vara mitt naturliga fält. Med 120 Rdr kan jag dock icke vara belåten”.

Rudenschöld önskade helst en ”försvarlig” komministerlön, dvs. omkring 1000 riksdaler, men det finge också gå med mindre om han inte tänkte på skulderna. Men kanske är ambitionerna överspända? ”Jag får då finna mig i att drunkna”. Hans situation var uppenbarligen så prekär att han inte drog sig för den förödmjukelse det rimligtvis borde ha varit att med hänvisning till sin nöd på sina bara knän be om hjälp. Med den bakgrund och de kontakter han hade kom nödropet att bli detta:

”Männe Konungen skulle kunna och vilja sträcka en uppehållande hand under armarna på en sjunkande, med mitt uppgivna syfte? Se där den fråga jag vågar till *snart* behjärtande framställa, för forne Upsalakamraten och Ungdomsvännen, nu Statsrådet för Skolväsendet. Något bevis för redbarheten i mina strävanden kan jag ännu icke presentera. Jag ber Dig dock språka med ExpSec. J.G. Richert. Jag tror att han i somras fick någon kunskap om beskaffenheten af mitt skolarbete. Jämväl tar jag

mig friheten bilägga ett brev från biskop Butsch, som åtminstone någon upplysning i saken. Skulle Du nu finna otidigt, att för min sak anlita den höge Vålgöraren, så torde Du på enskild väg finna råd. Jag vill därför nämna, att Excellencen Greve A. Posse yttrat godhetsfull benägenhet för mitt skolsträvande. Han står i nära förbindelse med den rike Greve Carl de Geer, vars Grevinna, som mig är sagt, lär vara ett fruntimmer med upphöjt, omfattande och ädelt brinnande fosterlandssinne. Genom henne kunde kanske, utan buller, fås ett välgörande understöd åt en välment arbetare för Folket. Nu slut. Förlåt ett besvärligt nödrop av Din mycket tillgivne vän och tjänare”.

Denna vädjan till landets ecklesiastikminister framfördes som nämnts i november 1846. Någon effekt tycks den inte ha fått; det rörde sig ju heller inte om någon officiell framställning till Kungl. Maj:t. Tidigare samma år hade Rudenschöld kommit i kontakt med en av 1840-talets ledande kulturpersonligheter, som visade sig bli en av hans främsta gynnare, nämligen *Fredrika Bremer*. Hon hade blivit intresserad av hans tankar om ståndscirkulation och skickade i januari 1846 betalning för fem exemplar av boken och beställde ytterligare fem exemplar, f.ö. till ett pris av en riksdaler per styck.

Med en originell bild prisade hon hans insatser. Tankens och bildningens ängel har givit oss kvistar brutna av frihetens och jämlikhetens träd. En del använder dem till att piska varandra eller att plantera dem i torra sanden. Andra åter – Gref Rudenschöld, Geijer och Richert – har ympat dem in i det eviga

vinträdet, ”det som lever och bär frukt evinnerliga och de ha tänt andra att göra så, på det trädet må över-skugga hela mänskligheten och alla fåglar under himmelen må bygga i dess krona”. Man kan notera att Fredrika Bremer träffsäkert pekar ut just den trio som visat sig stå Rudenschöld särskilt nära.

Fredrika Bremer kom att i hög grad intressera sig för Rudenschölds folkskoleexperiment på Kållandsö och hoppades att på något sätt kunna hjälpa till. Hon skickade 200 riksdaler som en nyårsgåva i december 1846. Ett år senare återkom hon med löfte om att bidra med 200 Rdr för åren 1848, 1849 och 1850 ”det är vad jag utan betänkande anser mig kunna lova” och hoppas att det något litet skall bidra till hans lugn och trevnad. Men hon hade en särskild önskan: ”Att saken förblir oss emellan det ber jag och litar jag på”.

Det var med stor beslutsamhet och stor oförskräckthet som Rudenschöld gick i verket för att starta sitt skolexperiment. Att han verkligen lyckades övervinna alla svårigheter och genomföra sitt projekt kan förklaras av att två mäktiga krafter förenades: ett levande intresse för folkskolans utveckling och ett trängande behov av eget levebröd.

Men nu är det dags att något beröra själva skol-verksamheten.

XVII

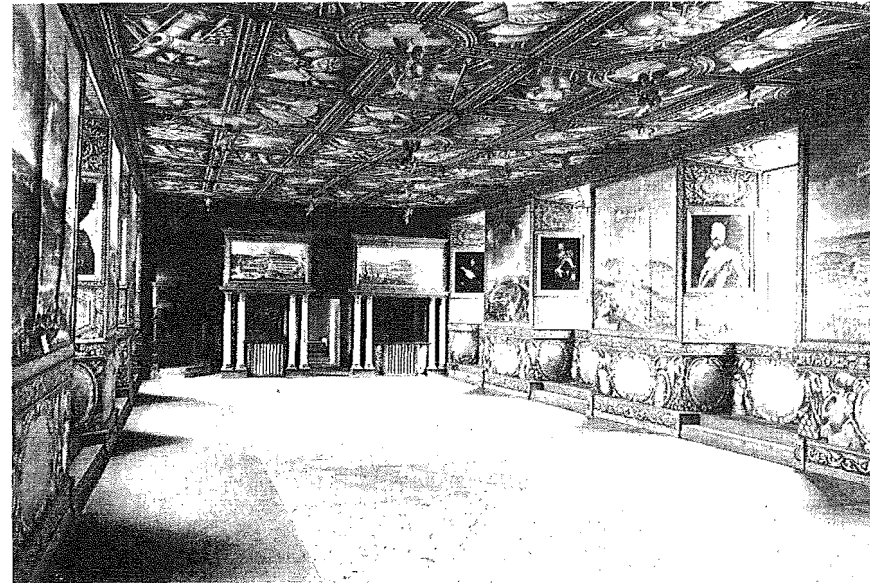
SKOLFÖRSÖK PÅ LÄCKÖ OCH KÅLLANDSÖ

*"Denna inläsningskunskapens
spridning till alla kan icke folkskolan i sitt
nuvarande skick åstadkomma".
(Torsten Rudenschöld i redogörelse för skolan
i Otterstads församling).*

Sedan det nya försöket med en privatskola fått lov att läggas ned kom Rudenschöld att ägna all kraft åt sitt livs stora uppgift, att utveckla en folkskolemodell som skulle kunna fungera även på landsbygden. Han började våren 1846 med en skola för barn till Läckögodsets torpare och statare. Detta att det inrättades skolor för de anställdas barn vid herrgårdar och bruksanläggningar var vid denna tid inget ovanligt. Så hade exempelvis skett vid några av Uddeholms bruk.

Om än den pedagogiska ambitionen vad gäller Läcköskolan var blygsam så var den yttre ramen desto storslagnare: som skollokal användes *Riddarsalen* eller *Kungssalen* på tredje våningen i slottet. Detta var dock svårt förfallet med trasiga fönster här och var. De många målningarna i riddarsalen – bl.a. 24 stora bataljmålningar och 16 generalsporträtt – hade tidigare flyttats bort, de flesta till Krigsakademien på Karlberg.

De värdefulla möblerna var också borta. Men takmålningarna fanns kvar och utsikten över Väneren var hänförande. Den inredning som bestods greven och hans omkring 60 skolbarn var ytterligt enkel. Skolmannen J.H. Ekendal som besökt skolan sommaren 1847 berättade i en tidningsartikel att den gamla riddarsalen var prydd – ”andra säger missprydd” – av ett ”simpelt bord med åtföljande stol föreställande kateder” och ett dussintal otympligt hopsnickrade skolbänkar. Rudenschöld hade förberett sig väl inför sin uppgift genom att resa runt och besöka skolor. Han hade satt sig in i växelundervisningsmetoden och blev snart på det

Den miljö som erbjöds Läckögodsets statar- och torparbarn var präglad av skarpa kontraster: den ståtliga – om än ”avskalade” – riddarsalen och den torftiga skolinredningen.

klara med dess svagheter. Att som ensam lärare klara av kanske omkring hundra elever i skilda åldrar var en omänsklig uppgift menade han.

Då Läcköskolan startade hade Rudenschöld nyligen gett ut sin bok om ståndscirkulationen. Även om han nu lämnade skrivbordet för att ägna sig åt praktiskt skolarbete upphörde han inte att spekulera över samhällsutvecklingen. I sitt tidigare nämnda brev till statsrådet Silfverstolpe utvecklade han sin "älsklingsidé":

"Idéen är nu uttalad; Likt varje annat utsäde, måste den till en tid i tysthet gro och slå rötter i det fördolda och hämta saft från höga naturkrafter, för att i sinom tid kunna uppgå till kraftfullt liv och ymnig fruktbarhet. Idéens redan tillgivna anhängare är dock pliktiga att omgräva och vattna de späda rötterna. Den viktigaste roten, på vars friskhet och styrka växtens framgång synnerligen kommer att bero, heter "FOLKSKOLAN". Åt denna har jag tänkt få ägna mina återstående krafter. Sedan jag nu 1/2 år fungerat såsom verklig folkskolmästare, vågar jag med tillförsikt säga, att, om Gud nådeligen förlänar mig hälsan, jag nog tilltror mig kunna på denna väg uträtta åtminstone något väsentligt gagn".

Eleverna delades in i tre grupper. Nybörjarna bildade *underläsareklassen*. De något mer försigkomna kallades *översläsare*. För båda dessa klasser var målet främst att lära sig läsa innantill. Den högsta klassen omfattade endast några få elever, som kallades *eliter*. Det var de mest begåvade och intresserade eleverna som senare skulle kunna fungera som ett slags biträdande lärare för nybörjarna.

Det på landsbygden så vanligt problemet med de

långa skolvägarna gällde också Läckögodsets egen skola. Efter det första året i Riddarsalen införde han därför ett nytt system innebärande att godset delades in i fyra skolrotar och undervisningen av nybörjarna flyttades till någon av torpstugorna. Som lärare engagerades någon av de duktigaste i elitklassen. De unga "magisterrarna" fick dock inte hela ansvaret för skolan. Rudenschöld själv pendlade mellan skolorna som, enligt egen utsago, ett sannskyldigt perpetuum mobile för att leda och övervaka verksamheten och även i viss mån undervisa.

Inrättandet av roteskolor motiverades ju främst av nödvändigheten av att få skolor på nära håll från hemmen. Det fanns emellertid också ett annat motiv, nämligen att söka bevara traditionen med hemundervisning. I striden om den nya folkskolestadgan hade många sett idén med en fast skola i varje församling som ett hot mot den gamla ordningen med en begynnande läsundervisning i hemmen. Med roteskolor i hemmen skulle man, menade Rudenschöld, knyta an till en värdefull hemskoletradition. Men att enbart lita till hemläsning var inte möjligt. På den punkten var han helt klar.

Den "småskola" som växte fram enligt denna modell var naturligt nog i många avseenden provisorisk: skollokalen ett enkelt rum i en torpstuga utan riktiga skolmöbler, hjälpmedel i det närmaste obefintliga, "lärarna" till stor del äldre elever – "eliter" eller "översläsare" – och skolgången för "underläsarna", dvs. nybörjarna, begränsad till två dagar i veckan och därmed utan kontakt med centralskolan. Detta system

innebar vidare att inga elever gick i skolan alla veckans dagar; detta skulle säkerligen inte heller ha accepterats av föräldrarna. Det kom att dröja länge innan den allmänna opinionen var beredd att acceptera ett sådant ingrepp i föräldrarnas rätt att bestämma över sin barn.

Ett ämnesområde intog en särställning, nämligen religionsundervisningen. Rudenschöld själv betraktade den nära nog som en egen skolform och kallade den *Religionsskolan*. Den hölls en dag i veckan på Läckö slott och då samlades barnen från elitskolan och övriga barn som genomgått roteskolan. Han svarade själv för undervisningen som främst bestod av läsning av evangelierna och utläggning över Lilla katekesen. I de skolplaner som han senare presenterade förordade han att en präst skulle svara för religionsskolan.

Efter de första årens erfarenheter – med två offentliga examina – med goda resultat och med uppmuntrande vittnesbörd av bl.a. biskopen beslöt Rudenschöld att gå vidare med förslag till en skolorganisation för hela Otterstads församling. På en sockenstämma i september 1848, till vilken församlingens samtliga medlemmar – ”så kvinnor som män” – hade kallats, presenterade han en genomtänkt skolplan. Enligt denna skulle alla barn, även de fattigas barn, ges möjlighet att gå i folkskolan. Som medhjälpare skulle han få en utbildad folkskollärare och en student. Förslaget accepterades med tacksamhet. Efter förhör med barnen i Otterstads skola som ”Herr Skolläraren Delphin” senare skulle hålla, skulle ”det nya lärosättet” sättas i verket. Som ofta under denna tid

uppfattades Rudenschölds skolplan ofta som något helt nytt; man talade ofta om hans ”metod”, om ”Roteskolemetoden” och liknande.

Förutsättningarna för en fortsatt och utvidgad försöksverksamhet var sålunda goda i så måtto att hans förslag utan invändningar godtagits på sockenstämman. Det fanns dock ett besvärligt problem: ekonomin. Att med hjälp av elevavgifter och skattemedel driva det ambitiösa skolprojektet syntes utsiktslöst. Rudenschölds nästa steg blev därför att söka erhålla ett statligt anslag. Hans strategi var påfallande modern, nämligen att framställa planen som just ett skolförsök. Situationen var ju som tidigare framhållits att det rådde stor tveksamhet, för att inte säga förvirring beträffande hur 1842 års folkskolestadga skulle sättas i verket.

I skrivelse till Kungl. Maj:t den 27 november 1848 presenterade Rudenschöld sitt försöksprojekt. Han framhöll att han skaffat sig ”stadgad övertygelse” både om folkskolans svårigheter och om det rätta sättet att lösa problemen och hoppades att han ”oberoende av yttre hindrande omsorger” skulle kunna ägna alla sina krafter åt att tillämpa ”Läckömodellen” i en hel församling, dvs. Otterstads socken på Kållandsö. Problemet gällde ekonomin:

”Jag är helt medellös av mig själv, och då mitt skolarbete åtminstone åsyftar ett allmänt fosterländskt gagn, och då detta arbete hindrar mig att under tiden på annan väg förtjäna det ringaste, har jag vågat hoppas, att av sådana statsmedel, som blivit anslagna till Folkskolans gagn, kunna erhålla understöd”.

I en promemoria som bifogades ansökan redogjorde han ingående för folkskolans svårigheter och växelundervisningens olämplighet samt skildrade sitt eget arbete och det skolprogram som han ville förverkliga.

Domkapitlet i Skara lämnade i februari 1849 ett ingående yttrande över Rudenschölds ansökan. Man var visserligen inte övertygad om att det skulle passa i hela landet men fann det angeläget att pröva det i ett mindre område. Greve Rudenschöld borde därför, framhöll domkapitlet, "sättas i tillfälle att på Otterstads pastorats Folkskola tillämpa sitt så kallade skolsystem".

Det planerade projektet var så angeläget för Rudenschöld att han gjorde sig omaket att resa till Stockholm för att lägga fram sin sak för både kungen och ecklesiastikministern. I vad mån dessa uppvaktningar varit nödvändiga kan ingen veta. Men resultatet blev positivt: Kungl. Maj:t beslutade den 18 maj 1849 att Rudenschöld ur en donationsfond skulle få ett årligt anslag på 800 riksdaler banko under tre års tid.

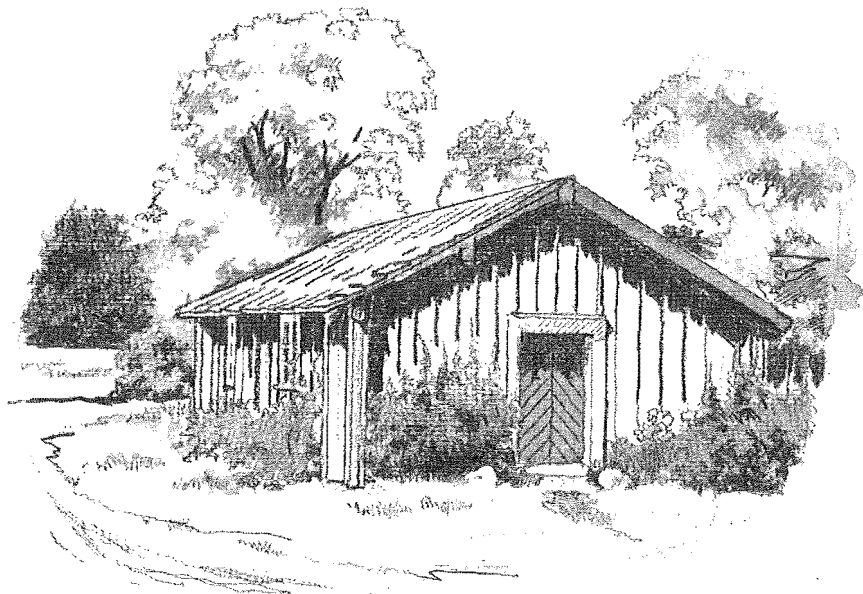
Inför starten valde Rudenschöld ut torpstugor där det fanns en "redbar husmoder" som åtog sig att sitta inne i skolrummet och "genom sin blotta närvaro" vidmakthålla disciplinen. Själv kunde hon gärna syssla med något handarbete. Undervisningen var så ordnad, heter det i en rapport till domkapitlet, att en "översläsare" lärde en eller två "underläsare" grunderna för stavning samt renläsning i mån av framsteg.

"Denna skolövning måste kunna ske med mycket större noggrannhet och framgång här än i centralskolan, emedan i roteskolan varje översläsare icke hade mer än en,

högst två lärjungar och därjämte måttligt sorl, då däremot i centralskolan de allt för få och små monitörerna måste sköta cirklar av 8 à 10, ja ofta 15 barn och detta under ett dövande skrik. Till ledare av roteskolans läsövningar utsågs de redbaraste bland de så kallade eliterna, en för varje roteskola, under namn av roteskolmästare".

Mot slutet av varje roteskoldag fick "underläsarna" gå hem för att därigenom ge "översläsarna" tillfälle att ägna sig åt egen läsövning och dessutom skrivning och räkning. Rudenschöld var väl medveten om att det krävdes mycken övning för att lära sig läsa väl och att den korta tiden i skolan inte var tillräcklig; det krävdes "långvarig övning för vinnande av färdighet". Barnen måste därför flitigt ägna sig åt vad han kallade "nöttningsläsning" hemma.

I presentationen av elitskolan utvecklade Rudenschöld sin syn på folkskolans uppgift i ett intressant samhällligt perspektiv. Utgångspunkten var att ett fåtal av de duktigaste eleverna bland "översläsarna" skulle gå vidare till elitskolan för att i ungdomsåren hjälpa till i roteskolorna och senare som vuxna göra nyttiga samhällsinsatser. Med den "folkfrihet" och "folkmakt" som "samhällsutvecklingens tidsström" frambringar är det nödvändigt att en del får högre kunskaper och detta inte endast för deras egen skull utan för "ett förvaltningsuppdrag till allas gemensamma båtnad". Och detta i desto högre grad som "den i vår tid hastigt växande demokratien hinner utvidga sitt välde". För att den vidgade "samhällsfriheten" ska bringa välstånd och inte barbari behövs en förbättrad folkbild-

När Torsten Rudenschöld byggde upp sitt rotskolesystem i Otterstads församling kunde han i viss mån utnyttja redan befintliga byggnader, sannolikt bl.a. denna skola på Ekebo, Kållandsö från 1785.

ning. Och i de kommunala församlingarna tar herremännen lätt kommandot om allmogen bara ”i sakta mak” och ”nödtorfteligen” kan läsa och om de skriver och räknar illa.

Ett annat mål med ”sockenelitskolan” var att den skulle utvecklas till en ”gemensam elementarskola för alla samhällsklasser och med alla samhällssyften”. För att detta skulle kunna förverkligas måste emellertid ”samhällets bildade och förmögna medlemmar” upphöra att förakta folkskolan och skicka sina egna barn dit. Först då kommer folkskolan att få de anslag som behövs för att anställa skickliga lärare. Detta skulle

också innebära en nödvändig lindring i skolkostnaderna för många herremän. Det fanns också ännu en aspekt att beakta. ”Skolans totala gemensamhet” skulle förbereda de högre klassernas barn för ”ett sant mänskligt deltagande i den kommande tidens samhällsliv” och därmed verka försonande mellan sönderslitande samhällskrafter och samtidigt skapa förutsättningar för ett frivilligt val av levnadsyrke.

Eftersom hemläsningen utgjorde ett centralt inslag i skolförsöket – ”stödja och reglera” men inte ersätta – spelade föräldrarnas hållning en avgörande roll. Rudenschöld skildrade problemen i sin rapport och visade hur han gick tillväga:

”Tid efter annan har jag sammankallat föräldrarna än till sammanträde i skolhuset en söndagseftermiddag, än till sockenstämma, än till rotestämmor, för att därvid genom framläggandet av övertygande skäl beveka till behjärtande av skolans sak i allmänhet och synnerligen av den så högst väsentliga hemläsningsplikten; men på dessa kallelser har få andra än skolplanens avgjorda vänner kommit mig till mötes, och det stora antalet tvivlare eller motståndare har varit oåtkomliga för mina skäl. Av högsta vikt för folkskolans framgång är därför, att varje samhällsmedlem av inflytande, som inser och erkänner den särdeles på svenska landsbygden oundgängliga hemläsningens vikt, även tar sig saken an och söker verka för dess livande. Till detta verkande måste höra, att hos skolstyrelser väcka behjärtande av de svårigheter, som gör centralskolornas dagliga besökande åtminstone på svenska landsbygden nära omöjligt; vidare att allmängöra insikten i centralskolornas stora vanmakt, om av dem fordras, att *en lärare skall där lära allt åt alla på en gång*”

Rudenschöld återkom ständigt till detta problem – att på en gång lära allt till alla – och menade att det som i allmänhet lärdes in i de flesta folkskolor ingenting annat var än ”värdelöst munpladder”.

Den bärande tanken i försöket var från början som nämnts ”hemläsningens förbindelse med tätt spridda roteskolor”. Med stöd av folkskollärarens tillsyn skulle de huvudsakligen skötas av oavlönade eliter bland skolans egna elever. Efter det första experimentåret beslöt Rudenschöld att införa en nyhet. Det är värt att notera att han verkligen uppfattade sin skola som försöksverksamhet och att han var beredd att anpassa verksamheten efter gjorda erfarenheter. Han beslöt att i en av de mest avlägsna roteskolorna anställa en 16-årig yngling och ur egen kassa ge honom en ”ringa avlöning”. Med endast obetydlig tillsyn skulle den unge ”skolmästaren” på eget ansvar förestå skolan.

Eftersom detta faktiskt var embryot till en ny lärarkategori som Rudenschöld lanserade i sin 1851 till domkapitlet lämnade verksamhetsberättelse, är det av intresse att notera hans resonemang:

”Denne unge lärare, elitskolans fullbordade produkt, är nu 16 år gammal; har uppnått en halvstor människas uppväxt; har icke varit kamrat med sina här förekommande lärjungar; har kommit till en ålder, som ger honom en naturlig överlägsenhet över sina små lärjungar; uti allt ... egenskaper som gör honom mera skicklig till rotskolmästare, än skäligen kan förväntas av de inom elitskolans ännu kvarvarande 12 - å 14-åringars antal utvalda. Ja! – jag har grundad förhoppning, att denna yngling, som till sitt enkla lärarkall blivit bildad icke vid stiftsseminarium

under förvandling till Herre, utan vid församlingens egen elitskola och där aldeles orubbad i sin ställning som torparegosse, dock skall göra fullt gott besked för sig i roteskolans inskränkta undervisningsområde, som den utexaminerade seminaristen där skulle göra.”

Det som höll på att utvecklas i några små roteskolor på Kållandsö var en småskola med innanläsning som huvuduppgift och under ledning av en särskild småskollärare. Rudenschöld deklarerade sin bestämda uppfattning, att det utan ett system med sådana ”innanläsnings-skolor” med lågt avlönade lärare skulle vara omöjligt att i Sverige åstadkomma ”all duglig och tillika allmänt åtkomlig folkskola”.

Det stora problemet var medel till att avlöna en sådan lärarkår. Rudenschöld tog avstånd från tankar som förts fram om att engagera invalider och fattig-hjon som lärare och utgick ifrån att det borde vara ynglingar som lönemässigt skulle kunna jämföras med unga drängpojkar. Han hade fört fram tanken att skolbarnens föräldrar skulle kunna lämna en mindre avgift men det hade inte uppskattats av alla.

När Rudenschöld ett år senare avgav en ny verksamhetsberättelse kunde han berätta att systemet med unga roteskolmästare då införts i församlingens alla åtta rotar. Finansieringen hade lösts genom samman-skott från socknens ”herremän”. Han förklarade sig än mer övertygad om att roteskolorna var ”oundgängligen påkallade” som grundval för den svenska folkskolan genom ”den till omöjlighet gränsande svårigheten för de små barnen att komma ofta till de centrala sockenskolorna i vårt glestbebodda, fattiga och kalla land”.

Den bild av Torsten Rudenschöld som här tonat fram är organisatören av en experimentskola. Men han var också lärare. Det var han själv angelägen om att framhålla. Men den rollen kom dock föga fram i de rapporter över verksamheten som han lämnade eller i de skrifter och tidningsartiklar som han publicerade. Ett sentida vittnesmål av en av hans elever är måhända ingen förstklassig källa men det är ändå av intresse:

”Aldrig glömmer jag hur vänligt greve Rudenschöld tog emot oss barn. Det var som om han från början känt oss allesammans, och inte kände vi oss främmande för honom heller. Men högtidligt var det, högtidligt allvar, då han knäppte sina händer till bön och bad vår gamla morgonbön med Fader vår och Välsignelsen. Så läste han ett stycke ur bibeln och förmanade oss till gudsfruktan och goda seder. Så tog han upp några böcker ur sin väska och lät en äldre gosse, som följt med från Läckö, dela ut böckerna. Det var abc-böcker, men vi betraktade dem med stor undran och nyfikenhet, och 14-åringen såg vi upp till med vördnad som till greven själv. Det var ju hans förtroendemän och vår blivande lärare.

Så började Rudenschöld stava med oss ur boken, så fick gossen fortsätta.... Efter två dagar kom greven åter till skolan. Det kändes så högtidligt, det låga rummet blev åter ljusare och gladare, tyckte vi alla. Det var grevens stora kärlek till oss barn och till skolarbetet, som hade sådant med sig, det förstod vi efteråt. Han kom emellertid till vår rote och förhörde oss i allting. Än var det Luthers lilla katekes, som vi skulle lära oss riktigt väl utantill. Men så förklarade han den för oss. Än var det i stavning och läsning han prövade och undervisade oss. Än gav han oss tal att räkna ut i huvudet, och än lät han

oss teckna bokstäver i sand, som strukits jämn på en bänk. Det var början till skrivning det”.

Skolförsöket på Läckö och Källandsö väckte intresse vida omkring. Detta med en greve som skollärare bidrog helt visst till skolans och hans egen ryktbarhet. Många andra pedagoger kom på studiebesök, bl.a. Anders Berg (Fridtjuv Bergs far) och J.H. Ekendahl. Från skolstyrelser kom inbjudningar till Rudenschöld med önskan om hjälp att organisera skolan. Själv var han angelägen om att få missionera för sin sak och ansökte därför inte endast om förlängning av anslaget till skolan utan också om resebidrag. Regeringen beviljade 1851 förlängning av anslaget till skolan med ett år men ansåg sig inte ha medel till något resebidrag. I denna situation grep andra krafter in till förmån för Rudenschöld, bl.a. genom motioner i riksdagen. Sedan ett nytt försök 1852 också misslyckats gav regeringen följande år (1853) efter och beviljade ett anslag för resor på 800 Rdr per år för en tid av fem år.

Ett nytt skede i Torsten Rudenschölds liv tog vid.

XVIII

I SKOLPOLITIKENS CENTRUM

"Kungen verkligen öfverhopade mig med vänlighet under ett allvarligt samtal om folkskolan... Han sade mig att oakadt hans stora intresse för folkskolan, denna dock alltid stått för honom i ett tryckande dunkel, tills jag nu genom min sista bok gjort klart för honom hur saken kan och bör redas".
(Torsten Rudenschöld i brev till dottern Stina 13.3.1857).

Om statsmakternas beslut 1841-42 om allmän folkskola i Sverige var djärvt eller lättsinnigt eller om det var ett välgenomtänkt och långsiktigt beslut kan det råda delade meningar om. Klart är i varje fall att beredskapen för reformens genomförande var högst bristfällig. Den folkskolans kris som det skrivits mycket om bestod enligt min mening i första hand i de svårigheter som ofrånkomligen måste komma när en så oklar förordning och en så genomgripande reform relativt snabbt skulle verkställas. Krisen var med andra ord främst en skolpolitisk kris och gällde med en modern term reformens implementering.

Det var i detta verkställighetsarbete som Torsten Rudenschöld gjorde sin stora insats. Han kom att på ett nära nog unikt sätt stå i skolpolitikens centrum på 1850-talet. Detta skedde i olika roller och på skilda arenor:

som ledare av ett flerårigt, riksbekant skolförsök på Läckö och Kållandsö;
som debattör i tidningar och tidskrifter i pedagogiska och skolpolitiska frågor;
som kringresande "riksskolinspektör" på riksdagens och regeringens uppdrag;
som "organisationskonsult" på inbjudan av bl.a. skolstyrelser och församlingar;
som författare till flera skrifter, varav en på statens bekostnad spreds i 2.500 exemplar till landets skolstyrelser;
som ledamot av 1856-58 års riksdag.

Även om det är Torsten Rudenschölds insats som här står i centrum kan det vara av intresse att inledningsvis något beröra folkskolans utveckling under den här aktuella perioden. Det är visserligen inte lätt att avgöra vad som döljer sig bakom den tidens statistiska uppgifter men utvecklingstrenden kan dock med rimlig säkerhet bedömas. Som framgår av nedanstående tabell skedde en ganska kraftig ökning av antalet barn i skolåldern och en relativt än större ökning av antalet barn i folkskolan – 39% resp. 72% – ett tecken på att utvecklingen gick i rätt riktning. Ökningen av antalet skolbarn var visserligen något högre i de fasta skolorna än i de ambulerande – 76 % resp. 69 % – men den stora tillväxten av just ambulatoriska skolor vittnar ändå om ett kvalitetsproblem. Som tecken på en viss förbättring kan man se minskningen av antalet barn utan undervisning och den relativt minskande andelen i hemundervisning. De flesta sifferuppgifter

är dock högst osäkra och på en punkt särskilt bristfälliga, nämligen ifråga om närvaron i skolan. Om denna kan man utifrån detta material knappast dra någon slutsats alls.

Tabell 1
Folkskolans utveckling 1847-1859

	1847	1853	1859
Antal barn i skolåldern	366.187	454.675	508.084
" " i fast skola	99.343	152.039	174.418
" " i ambul.skola	91.964	132.033	155.824
Totalt i folkskolan	191.307	284.072	330.242
Procent. andel i folkskola	45.8	62.5	65.0
Antal barn underv. hemma	133.639	136.786	138.495
Proc. andel underv.hemma	36.4	30.1	27.2
Antal barn utan undervisn.	22.606	9.669	7.372
Antal examinerade lärare	1.513	2.507	2.792
" oexaminerade "	1.272	1.103	1.449

"ATT LADDA FÖR NY KUNSKAP"

Just närvaron i skolan var en sak som i hög grad intresserade Rudenschöld. Under sina förberedelser för skolexperimenten på Läckö och Källandsö gjorde han många studiebesök i skolor på skilda håll och förde noggrann statistik. "Jag önskar ladda mig med faktisk

kunskap om ställningar och förhållanden i folkskolan", förklarade han i brev till sin blivande svärson.

Dessa "observationer i folkskolor", senare redovisade i rapporter till bl.a. domkapitlet, gällde inte endast närvaron utan också elevernas ålder och läsförmåga samt avståndet från hemmen till skolan. Som exempel kan nämnas uppgifter från en av de 1848 besökta skolorna:

Antalet inskrivna barn:	183
Antalet vid besöket närvarande barn:	53
Antalet närv.i genomsnitt höstterm.:	44
Åldersfördelning (vid besöket):	
1 barn 16 år	6 barn 11 år
2 " 15 "	11 " 10 "
3 " 14 "	16 " 9 "
3 " 13 "	4 " 8 "
4 " 12 "	3 " 7 "
Avstånd hemmet - skolan:	
1 barn 3 fjärdingsväg	
2 " 2 "	
2 " 1 1/2 "	
9 " 1 "	
3 " 3/4 "	
22 " 1/2 "	
14 bodde tätt vid skolan	

Socknens längsta radie från skolan utgjorde 1 mil. Variationerna ifråga om närvaro var betydande: mellan ett högsta antal av 107 och det minsta antalet 19. Det registrerade avståndet mellan hemmet och skolan gällde de vid besöket närvarande barnen. Man torde kunna räkna med att flertalet av de barn som var från-

varande bodde långt från skolan. De kunskaper som Rudenschöld vid detta och andra skolbesök ”laddade sig” med och som fick betydelse för hans pedagogiska och skolpolitiska slutsatser gällde

den låga närvaron i sockenskolan – en del barn gick inte alls och många högst sporadiskt – främst beroende på att skolorna var för få och skolvägarna för långa;

de ofta orimligt många barnen i en enda undervisningsgrupp – om alla i skolan inskrivna barn kommit skulle de inte ha fått plats;

de ifråga om ålder och skolfärdigheter mycket heterogena grupperna försvårade eller omöjliggjorde en effektiv undervisning – resultatet blev oftast dålig läsförmåga och meningslöst ”munpladder”;

de pedagogiska bristerna i lancastersystemet – ineffektiv undervisning med mekanisk drill och inte sällan otrevliga ”monitörsfasoner”;

det otillräckliga antalet lärare.

Som den enda möjliga vägen till en bland alla barn förbättrad läsförmåga såg Rudenschöld inrättandet av en mängd roteskolor eller – som han själv började kalla dem – småskolor i förening med en fungerande hemläsning. Det skulle samtidigt innebära att antalet elever i sockenskolan eller ”centralskolan” skulle minska och att växelundervisningsmetoden därmed kunna avvecklas. En sådan lösning av folkskolans problem skulle emellertid innebära att flertalets kunskapsstandard inte skulle nå upp till det mål som angavs i

1842 års folkskolestadga. Men eftersom detta var helt orealistiskt skulle utvecklingen ändock bli positiv.

Som tidigare nämnts hade Rudenschöld förmågan att lära av de erfarenheter han gjorde i de egna skolorna och av de intryck han fick vid studiebesöken i andra skolor. På vissa avgörande punkter var han helt övertygad om det riktiga i sin uppfattning medan han i andra avseenden var öppen för förändringar. En sådan förändring av central betydelse gällde synen på roteskolmästaren. Det började med att han engagerade en bland eliterna och fortsatte med att en av de äldre av dem fick viss lön. Från detta gick steget vidare till att en sådan ”roteskolmästare” anställdes som oexaminerad, ambulera läraryre. Eftersom en förutsättning för en sådan anställning var en ringa lön, kom den nära nog logiska följderna att bli att marknaden öppnades för lågavlönade unga flickor – ett nytt yrke började växa fram: *småskolläraryren*. Detta var desto mera naturligt som hemundervisningen nästan alltid skötts av kvinnor, av mödrar och mormödrar och farmödrar, av mostrar och fastrar eller med ett gemensamt namn *skolmostrar*.

”RIKSSKOLINSPEKTÖREN”

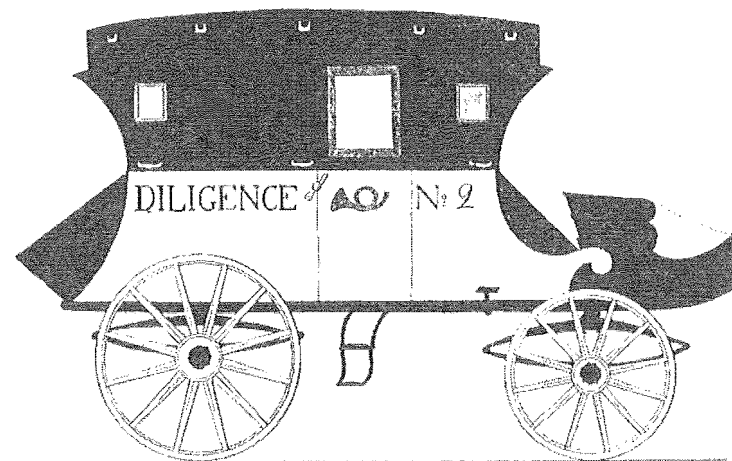
Regeringens beslut 1853 att anslå medel till Rudenschölds kringresande verksamhet ledde till att ett nytt skede började i hans liv. Genom tillkännagivanden i tidningar lät han meddela att han var villig att hjälpa skolstyrelser med att organisera folkskolan. Inbjud-

ningarna lät heller inte vänta på sig, de flesta från skolstyrelser och församlingar men även från bruk som planerade att inrätta bruksskolor. Oftast stannade han någon eller några veckor för att noggrant kunna studera förutsättningarna för en fungerande organisation.

Rudenschöld kom att under några år befinna sig på resande fot. Även om han kunde stanna till någon tid här och var blev det många dagar och många mil – år 1855 hela 262 förrättningsdagar på usla vägar i ur och skur. Och det var förvisso inga bekväma resor. Helst ville han sitta bredvid kusken på kuskbocken och inte gömma sig i det inre av någon bekväm kalesch. Man förstår därför den tacksamhet han visade en barndomsvän som skickat honom sin ”goda mormors långa strumpor, som gjorde förträffligt gott om knäna i den kalla blåsten på de höga och nakna kärrorna”.

Genom de brev med förfrågningar och de redogörelser som brevlades kom till Rudenschöld får man en inblick i hans verksamhet som ”organisationskonsult” och samtidigt en bild av hur man ute i landet såg på folkskolan och dess problem. Värmland var ett av de landskap som han flitigt besökte, måhända på grund av hans värmländska ursprung eller hans tidigare verksamhet i Stjernfors. En bidragande orsak var sannolikt också det förhållandet att biskop Agardh i Karlstad tidigare varit en varm anhängare av hemläsningen. Man kan spåra hans inflytande bland de värmländska prästerna i en berättelse från ett prästmöte i Karlstad 1854.

Den Rudenschöldska metoden innebar ett steg

Diligensen var ett oundgängligt inslag i många liv till långt in på 1800-talet – för befordran av både post och resenärer.

framåt på folkskolans ”utvecklingsbana”, heter det, då den innebar att man närmar sig de små barnen och ”så gott som besöker dem i deras hem”, medan de något äldre undervisas i roteskolor och de äldsta en eller två dagar i veckan får ”en mera fullständig undervisning i den för socknen eller den större delen av socknen gemensamma så kallade elitskolan”. Den har emellertid stora svårigheter att bekämpa då det krävs inte endast minst en examinerad lärare i varje socken utan också många roteskolmästare. Även om lönen är låg – ”hälst dertill äfven kvinnor kunna användas” – så var det ingen lätt uppgift att skaffa de nödvändiga medlen. Erfarenhe-

terna var dock goda:

”Sällskapet yttrade, att det ansåg den så kallade Rudenschöldska metoden vara förtjänt av prästerskapets synnerliga uppmärksamhet och att det skulle medföra mycken nytta, om Stiftets folkskollärare vid lägligt tillfälle på någon kortare tid besökte sådana skolor där denna metod blivit införd ... för att på stället ta en närmare kännedom om skolinrättningen och lärosättet där”.

Rudenschölds ”konsultverksamhet” gällde inte endast skolans organisation utan även metodiska problem. Han talade varmt för en minskning av den tanklösa utanläsningen och vände sig emot att bibliska historien vanligen lästes och förhördes som en ”utanläxa”; det medförde att barnen inte fick någon övning i att ”yttra sig på egen hand” och att verkligen förstå vad de läste. De måste ”övas till förstånd och eftertanke”, bl.a. genom att läsa och därefter redogöra för innehållet samt genom huvudräkning.

Vissa av de rapporter som Rudenschöld lämnade efter fullbordat uppdrag gavs publicitet, i något fall i form av en bilaga till en av honom utgiven skrift, i några fall som inlagor i tidningar. Genomgången av folkskolan i Göteborg våren 1855 ledde till att den promemoria som han ingivit till Domkyrkoförsamlingens folkskolestyrelse publicerades i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Han hade vid besöket i Carl Johans Församlings folkskola funnit 125 elever och bland dessa valt ut var femte elev, som därefter examinerats. Resultatet var föga uppmuntrande; av de 125 eleverna hade endast åtta övat annat än innanläs-

ning och katekesläsning samt några få biblisk historia.

I åtminstone ett fall engagerades Rudenschöld av ett hushållningssällskap, nämligen Göteborgs och Bohus läns Hushållningssällskap hösten 1855. Uppdraget utmynnade i ett utlåtande med beskrivning av situationen och förslag till åtgärder. Med beklagande konstaterade han folkskolans stillastående eller rent av ”sjunkande till oduglighet” på sina håll liksom skolstyrelsernas likgiltighet. Han gav därför det bohuslänska hushållningssällskapet en eloge för att det av den nya ”brännvinsförsäljningsskatten” anslagit medel till förbättring av folkskolorna i länet.

De långa och allt annat än bekväma resorna var påfrestande för Rudenschöld som dessutom besvärades av en efterhängsen ”bröståkomma”. Han hade också under vissa perioder på grund av smärtor i en arm svårigheter att skriva. Han behövde därför hjälp. På några av sina resor åtföljdes han av sin yngste son Johannes som fungerade som sekreterare.

OPINIONSBILDARE OCH DEBATTÖR

Den pedagogiska och skolpolitiska situationen på 1850-talet präglades som nämnts av stor oklarhet för att inte säga förvirring. Behovet av diskussion om den aktuella situationen och om de bästa vägarna mot en förbättring var därför stort. Och i det livliga meningsutbyte som förekom intog Rudenschöld en central position.

Som en av de ledande debattörerna framträdde föreståndaren för Strängnäs seminarium *J.H. Ekendal*, som

efter studier av både svenska och utländska folkskolor 1851 publicerade boken *Den nya folkskolan i Sverige*. Han var starkt kritisk till 1842 års folkskolereform och menade att den var allt för ambitiös och menade att läsundervisningen som tidigare skulle kunna ske i hemmen. Det var en mörk bild av folkskolan som presenterades – enligt den kände skolmannen *P.A. Siljeström* allt för mörk – och den väckte kraftig kritik bland folkskolans lärare. Av Rudenschöld uppfattades den som ”på en gång ett handtag och en utmaning”. ”Handtaget” gällde betoningen av hemmens betydelse även om Rudenschöld inte ville gå så långt som Ekendal. Som en ”utmaning” framstod den restriktiva hållningen i synen på alla barns behov av att gå i skolan. För Rudenschöld var det ju en hjärtesak att folkskolan skulle bli den gemensamma basen för barn av alla samhällsklasser, en verklig bottenskola.

Rudenschölds engagemang i den allmänna debatten – genom sina skrifter och inlägg i både dagspress och lärartidningar – möttes också av kritik. Denna kom inte minst från försvararna av växelundervisningen. Situationen var ju den att det var just den metoden som lärdes ut vid folkskoleseminarierna och som också allmänt praktiserades. Det innebar att många intressenter kände sig utmanade och deras position hotad. De heta känslorna tog sig också uttryck i miss-tänkliggöranden av Rudenschöld som person. En del kritiker menade att han vunnit sin framgång tack vare sin samhälleliga position som greve och ledamot av ståndsriksdagens adelsstånd och att han arbetade för egen vinning. Det är dock enligt min mening missvis-

ande att tala om en ”Rudenschöldstrid”.

Torsten Rudenschöld själv framstår i denna polemik som den borne gentlemanen. Som exempel kan tas meningsutbytet i *Aftonbladet* 1856 mellan honom och kyrkoherden och ledamoten av prästeståndet *Jakob Otterström*, tidigare föreståndare för seminariet i Skara. Otterström kritiserade det rudenschöldska skolprogrammet för att vara oklart och orealistiskt – han talade rent av om ”skadlig diletantism” – och menade att lancasterskolan inte alls var så dålig. När Rudenschöld gick i svaromål gjorde han det i en påfallande försonlig ton och prisade den skicklighet med vilken Otterström förestått seminariet i Skara.

Visst förhöll det sig så att hans skolplan varit något ”vacklande”; han hade velat pröva sig fram och därför gjort flerfaldiga förändringar även om huvudinriktningen varit densamma. En sådan förändring har här tidigare noterats: en starkare förståelse för behovet av ambulerande lärare i stället för elever ur elitklassen i roteskolorna. På en punkt ställde han sig i ”bestämd opposition” till Otterström, nämligen ifråga om lancastermetoden. Men även denna bestämda kritik förenades med några vänliga ord:

”Skulle nu framtiden komma att visa både väsentliga och varaktiga fördelar av antagandet av grundsatserna i min skolplan, så måste lancasterskolans gamla former till betydlig del gå under; men därmed förnekas ingalunda den stora tacksamhetsförbindelse, vari samtiden står till de nitiska och skickliga lancasterlärare, som oaktat en hinderlig skolform dock med mycken välsignelse gagnat skaror av lärjungar”.

Torsten Rudenschölds position i den pedagogiska och skolpolitiska debattens centrum på 1850-talet betingades i hög grad av hans författarskap. Det började med att han 1850 lät trycka den redogörelse för försöksskolorna på Läckö och i Otterstads församling som lämnats till domkapitlet i Skara (*Tankar om vår tids samhällsfrågor. Om folkskolan*). Så följde ytterligare några skrifter om de problem som helt dominerade hans tankar och gärning (bl.a. *Tankar om folkskolan 1854*) och slutligen den bok som ger den riktiga bilden av vad Rudenschöld efter allt prövande och sökande kom fram till: *Svenska folkskolans praktiska ordnande. Efter vidgad erfarenhet, vunnen under resor åren 1854 och 1855*. Den publicerades 1856 och köptes in av regeringen och spreds i 2.500 exemplar till landets skolstyrelser. Detta förhållande måste rimligtvis innebära ett slags statligt sanktionerande.

Detta med hänvisningen till den vidgade erfarenheten är något för Rudenschöld högst karakteristiskt. Även om han hade en bestämd uppfattning i vissa frågor hade han förmågan att med öppet sinne ta till sig nya erfarenheter och anpassa sig därefter. I sitt förord uttryckte han den förhoppningen att ”upplysta och erfarna folkskolevänner” skulle delge honom sina anmärkningar mot de brister och misstag som kunde förekomma. Det kan vidare noteras att han med hänvisning till att han erhållit allmänna medel för sin verksamhet ansåg det vara hans plikt att inför offentlig-heten redovisa sina förvärvade erfarenheter.

Rudenschöld inledde sin bok med de frågor som han ständigt återkommit till:

1. Hur ska folkskolan kunna göras åtkomlig för alla barn i ett glest bebott land med hårt klimat och fattig befolkning?
2. Hur bör undervisningen i skolorna ordnas för att bli ändamålsenlig?

Svaret på den första frågan blev i stort sett densamma som vi redan mött: många småskolor (folkskolans lägre avdelning) med lågavlönade, oftast ambulerande lärare i samverkan med hemmen för den grundläggande undervisningen i läsning och i viss mån skrivning och räkning, samt i övrigt fasta skolor för folkskolans övre avdelning, den s.k. elitskolan. Rudenschöld menade att det inte var möjligt – och inte heller nödvändigt – att alla barn genomgick denna högre avdelning. Man besinne, säger han, att samtliga läroverk ”ovan folkskolan” omfattar 6.000–7.000 elever och folkskolan 300.000–400.000 barn och hänvisade bl.a. till kostnaderna för alla behövliga skolbyggnader.

I sina skrifter talade Rudenschöld om *Religions-skolan* som varande en särskild skola. Eftersom han förordade att den sköttes av en präst fann han det naturligt att en särskild dag under en viss tid avsattes för denna undervisning; det kan vara förklaringen till den språkliga formuleringen. Han menade vidare att undervisningens ”myckenhet” inte var det viktigaste: det är främst fråga om att ”hos barnen uppodla den religiösa jordmånen och att däri inså kärnfulla frön till den planta, som i nattvardsskolan skall uppbindas och stödjas samt

sedan i och av skolan omgrävas och vattnas”.

Rudenschölds skolplan gällde i första hand landsbygdens skolor. I städerna behövs inga ambulatoriska skolor, framhöll han, men när barnen börjar i den fasta skolan bör de kunna läsa något. Det var dock inget som det allmänna behövde befatta sig med. Som framgår av nedanstående citat litade han fullt och fast på ”marknadskrafterna, dvs föräldrarnas fria val.”:

”I städerna finnes så stor tillgång på äldre läskunniga kvinnor .... som särdeles väl passa att förestå små hemskolor, och som gärna åtaga sig denna befattning, att skolstyrelsen alls icke behöver befatta sig med att utnämna dessa lärarinnor. Bäst är att låta föräldrarna efter fritt val uppsöka dem samt genom olika barntillopp uttrycka deras olika förtroende för olika lärarinnor. På så sätt skall en uppehållande tävlan emellan de små skolorna säkrast uppkomma och en tröttnad och oduglig lärarinna försvinna av sig själv. Föräldrarna må även själva efter fri överenskommelse avlöna dessa hemskollärare”.

Svenska folkskolans praktiska ordnande blev Rudenschölds sista skrift. Den speglade en viss förändring i hans skolpolitiska uppfattning. Den blev heller inte hans slutgiltiga ställningstagande. Det kom i samband med hans engagemang i 1856–58 års riksdag.

RIKSDAGSMANNEN

I likhet med många andra adelsmän hade Torsten Rudenschöld säte och stämma i ståndsriksdagens adels-

stånd. Han hade tidigare inte visat något intresse av att utnyttja denna sin rätt. När skolfrågorna på 1850-talet blev en viktig politisk fråga beslöt han sig dock – efter uppmaning av många folkskolevänner – att delta i den riksdag som samlades 1856. Enligt då gällande riksdagsordning skulle intervallerna mellan två lagtima riksdagar vara högst tre år. Riksdagen pågick i allmänhet under längre tid än ett år; ”folkskoleriksdagen” 1840–41 exempelvis under 17 månader.

Torsten Rudenschöld kom att figurera redan i 1853–54 års riksdag trots att han inte deltog i den. Den förändring i folkskolestadgan som då genomfördes stod helt i samklang med hans strävanden: att ge skolstyrelserna rätt att i avsides belägna rotar inrätta ”*mindre skolor*” med oexaminerade lärare. Detta var första steget i den utveckling som ledde fram till ”småskolor” i en senare tids bemärkelse, dvs. en särskild skola eller ett särskilt stadium för nybörjare.

Som tidigare nämnts beslöt denna riksdag att bevilja Rudenschöld statliga medel för att kunna vara skolstyrelser behjälplig vid ordnandet av folkskolan – och detta i enlighet med hans planer. Bland de motionärer som stod bakom detta förslag fanns den kände historieprofessorn och blivande ecklesiastikministern *F.F. Carlson*. Han utgick från de stora svårigheter folkskolan hade att kämpa med – ”*landets ringa befolkning spridd på en vidsträckt yta*” – och uttalade sin uppskattning av Rudenschöld, som ”med outtröttlig ihärdighet fullföljt ett försök, som lämnade det bästa hopp om framgång”.

När Torsten Rudenschöld installerade sig i Stock-

holm i oktober 1856 var han visserligen trött efter den långa resan från Göteborg och sjuklig men tog ändå omedelbart itu med skolfrågorna. Den första veckan ägnade han sig åt att besöka folkskolorna i Stockholms alla församlingar. "Överallt dåligt och förväntat" var det omdöme han lämnade i brev till sin svärson S.A. Hedlund. "Jag utvalde därför en av Ladugårdslandets folkskolor ... att av mig behandlas några månader, varefter jag tänkt inbjuda för folkskolan intresserade riksdagsmän från rikets alla delar, för att göra jämförelse emellan resultaten av min behandling och av Lancasterordningen".

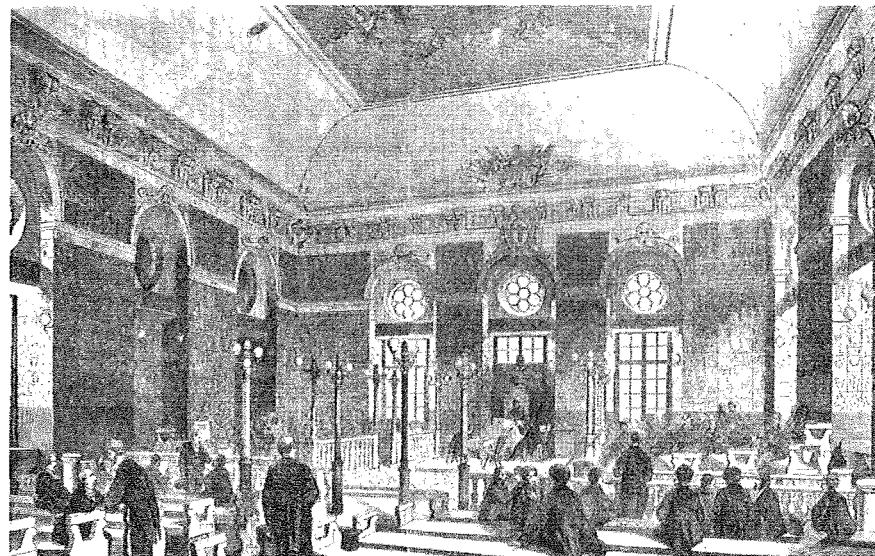
Hans hälsa var bräcklig under hela den tid som riksdagen pågick och det skolexperiment han tänkt genomföra kom uppenbarligen inte till stånd. "Jag har en längre tid varit mycket klen" rapporterade han i brev våren 1857, "dock icke värre, än att jag – fast med vederbörlig omsorg – fullgör mina riksdagsåligganden". Han hade också – liksom tidigare – besvär med sitt skrivande. "Min stela hand ber mig sluta", heter det i ett av breven. På sina "inspektionsresor" hade han ibland fått hjälp med skrivarbetet; som riksdagsman var det tydligen sämre beställt med den saken.

Väl medveten om sin svaga hälsa men också medveten om sin position och betydelse i skolpolitiken skisserade han i brev till Hedlund sin strategi inför riksdagsarbetet:

"Att jag kom upp till Riksdagen var för min sak av större vikt och behövlighet, än jag kunde föreställa mig. Därför utan hade för folkskolan föga, om något, blivit här utträttat. Vad som nu kan vinnas är visserligen oviss, men

jag har skäligen anledning att hoppas god behandling av de flera järn, som jag har i elden. Det var ju också hyggligt av elektorerna, att utan ringaste vidgörande av mig, sätta mig i Ekonomiutskottet, just för att så som man sagt mig, jag där skulle få själv behandla folkskolefrågor... I Ständet tänker jag endast vid oundvikliga nödfall yttra mig. Några motioner tänker jag få fram genom andra. Högt talande i det stora Riddarhuset måste jag undvika".

Rudenschölds plan var att utan stora utspel åstadkomma resultat. Jag har varit ganska verksam, skriver han i brev, men hittills obemärkt. "Jag har följt min kallelse såsom Tändsticka". Han uppger att det motionerats mycket i skolfrågan – "större delen därav är

Torsten Rudenschöld tillhörde inte de riksdagsmän som älskade att briljera med retoriska prestationer i de stora plenardebatterna på Riddarhuset. Hans styrka låg i utskottsarbetet i det tysta. (träsnitt i Ny ill. Tidn 1865)

av mig föranlett”. Själv presenterade han en motion med förslag om höjning av lärarnas löner. Det förhållandet att han inte tog upp folkskolans organisation i någon egen motion kan säkerligen förklaras av att han fann det lättare att agera kraftfullt i utskottsarbetet om han själv inte bundit upp sig allt för starkt. Inom utskottet tillsattes en förberedande grupp bestående av en företrädare för vardera ståndet och i denna ingick självfallet Rudenschöld.

Även om flera av de tunga motionerna överensstämde med Rudenschölds plan fanns dock motstånd. Och själv var han inte helt säker i alla sakfrågor. Det fanns säkerligen ännu ett skäl för Rudenschöld att ligga lågt: hans styrka låg inte i briljanta framträdanden i de stora sammanhangen. I brev till sin svärson förklarade han sin hållning:

”Såsom motionär måste man vid diskussionen i ståndet dels vid remissen och ännu mera då utskottsbetänkandena återkommer vara beredd att försvara och uppehålla sin motion vid liv och framgång. Jag misstror med skäl min förmåga att extempore uppta och *väl* besvara inkast under offentlig diskussion på Riddarhuset – åtminstone ännu. Jag kunde genom oskicklighet skada god sak.”

Motionernas beredning i utskottet var nog den del av det parlamentariska arbetet som passade Rudenschöld bäst. ”Ett förberedande betänkande i skolfrågan, uppsatt av mig, är nu godkänt av den av utskottet förordnade kommittén”, kunde han i april 1857 brevledes rapportera till sin måg i Göteborg. Senare kom detta förslag tillsammans med vissa andra att fogas sam-

man i det betänkande som *Sammansatta StatsBevillnings- samt Allmänna Besvärs- och Ekonomi-Utskottet* presenterade den 19 september, förslag som senare kom att antas av riksdagen. Redan utskottets benämning vittnar om vilken komplicerad beslutsapparat som den gamla ståndsriksdagen utgjorde. Det finns dock ingen anledning att här gå in på de frågorna och inte heller att beröra andra skolfrågor än de som Rudenschöld var engagerad i.

I avsnittet om *folkskolans organisation* antogs som allmän grundsats att

”folkskolans första undervisning, omfattande det för *alla* nödvändiga kunskapsmättet, bäst bibringas uti tätt spridda *småskolor*, skötta av lärare, som av församlingarna fritt väljas bland för dem till uppförande och duglighet kända personer, män eller kvinnor, och vilka icke skulle behöva vara vid seminarium examinerade, samt att därför dylika småskolor bör allmänligen inrättas”.

Vidare skulle i varje större församling – eller i flera mindre i förening – anställas åtminstone en vid seminarium utbildad lärare för att undervisa ”bättre begåvade och mera lärgiriga barn” i folkskolans alla ämnen; denna skola motsvarade vad som i 1842 års folkskolestadga avsågs med en *fast skola* (och som Rudenschöld kallat *elitskola*). Därutöver skulle i mån av intresse en eller flera kommuner tillsammans – och med särskilt statligt stöd – kunna inrättas högre folkskolor.

Utskottsbetänkandet innehöll också skarp kritik av den vanligt förekommande lancastermetoden. Att det

var Rudenschöld som hållit i pennan behöver inte betvivlas – formuleringarna känns igen. Att i stora skolor med barn i alla åldrar från 7 till 15 år låta en ensam lärare svara för både ”vidmakthållande av ordning” och undervisning ”i allt åt alla på en gång” utgör ett missförhållande av allra svåraste beskaffenhet. Den blandning av pedagogiska och ekonomiska argument som präglat Rudenschölds skolpolitiska planer fördes rakt in i riksdagstrycket:

”Däremot, genom att dela skolan, förminskas den förvildade sammanhopningen; genom att bland läroämnena särskilja de lägre och för alla nödvändiga, kan dessa bibringas av lärare med inskränktares anspråk; genom dessa lärares förminskade dyrhet kan ett större antal av dem underhållas; genom dessas verksamhet uti en mängd tätt spridda småskolor kan den allra nödvändigaste undervisningen göras åtkomlig för alla; och genom att ändamålsenligt ordna dessa småskolelärares verksamhet kan slutligen vinnas det viktiga syftet att icke genom skolan upphäva, utan tvärtom liva, en allmän och väl ordnad undervisning i hemmen”.

Utskottet avslutade med att föreslå att 1853 års stadga om ”mindre skolor” i avlägset belägna rotar skulle vidgas till att gälla generellt i enlighet med ”grunddragen i den av Regeringen till allmän spridning inköpta avhandlingen om ’Svenska folkskolans praktiska ordnande af Thorsten Rudenschöld”.

Detta blev också riksdagens beslut som 1858 utmynnade i en kunglig förordning innebärande att *småskolan* blev en förberedande, lägre avdelning inom folkskolan. Torsten Rudenschöld stod som framgått av det före-

Oscar I (1799-1859) engagerade sig redan som kronprins för införandet av en allmän folkskola. Som regent (1844-1859) utgjorde han senare ett starkt stöd för Torsten Rudenschöld.

gående i centrum av 1850-talets debatt om folkskolans utveckling. Denna hans ledande position bekräftades vid 1856-58 års riksdag. Han ledde utskottsarbetet, han gavs nya medel som ”riksskolinspektör” och en livstidspension och han fick starkt genomslag för sina skolpolitiska idéer. Som ännu ett tecken på hans ställning kan man se sammanträffandet med kungen. Om detta berättade han i brev till dottern:

”I går var jag bjuden till hovs för första gången i min livstid. Det var såsom ledamot av Ekonomiutskottet. Kungen verkligen överhopade mig med vänlighet under

ett allvarsamt samtal om folkskolan. För mig framstår han alltid så anspråkslös. Han sade mig, att oaktat hans stora intresse för folkskolan, denna dock alltid stått för honom i ett tryckande dunkel, tills jag nu genom min sista bok gjort klart för honom hur saken kan och bör redas. Under samtalet ådagalade han, att minsta detaljer i boken hade fäst hans uppmärksamhet”.

Rudenschölds seger vid 1856-58 års riksdag är uppenbar. Men innebar inte hans strategi i realiteten att resignera inför svårigheterna och därmed att sänka ambitionerna? Det finns anledning att återkomma till den frågan och att göra en sammanfattande bedömning av hans insatser i ett avslutande kapitel. Men låt oss först följa honom under de sista åren av hans liv.

EPILOG

XIX

DE SISTA ÅREN

*”Lecköhemmet är nu
försvunnet för oss båda”.*
(Torsten Rudenschöld i brev till sin
dotter Stina Hedlund 2.8.1856)

Torsten Rudenschölds deltagande i 1856-58 års riksdag tillhör tidsmässigt de sista åren i hans liv. Vad som enligt rubriken över detta kapitel här skall skildras har därför i någon mån föregripits. Eftersom hans sista fyra-fem år så radikalt skiljer sig från hans föregående två decennier på Läckö eller i dess omedelbara närhet finns det emellertid goda skäl för den disposition som jag valt.

Som vi tidigare konstaterat innebar engagemanget i skolan i Otterstads församling ingen lösning av Rudenschölds försörjningsproblem. Det var endast med privata gynnares hjälp som han kunde driva skolan efter det att de statliga stipendiepengarna förbrukats. I brev till den blivande mågen S.A. Hedlund i maj 1853 förklarade han att han tänkte resa uppåt landet ”för att söka planera för min familj, d.ä. söka en Inspektorsplats”. Han hoppades ändock kunna verka

för skolan på något sätt, dock utan att ha den som försörjning: ”På skolan törs jag dock icke grunda min bärgning”. Att han hade det knapert förstår man av andra brev från samma tid. Han ansåg sig av kostnads-skäl inte kunna delta i ett lantbruksmöte i Lidköping – han måste ”ålägga sig största sparsamhet” – och detta trots att frågan om ståndscirkulationen stod på dagordningen. Han ansåg sig heller inte ha råd att prenumerera på den blivande mågens tidning; det skulle få räcka med att han och brodern Carl – liksom tidigare – samsades om varsin tidning: *Aftonbladet* resp. *Svenska Tidningen*.

Nu blev det ändock så, som tidigare nämnts, att han tack vare ett reseanslag från Kungl.Maj:t kunde fortsätta sitt arbete för folkskolan. Men det medförde helt nya arbetsuppgifter och innebar därmed ett uppbrott från Läckö. Verksamheten som ”riksskolinspektör” har också berörts i det föregående.

Åren 1854-55 medförde därtill stora förändringar i den rudenschöldska familjen. Det började med dottern Stinas giftermål med S.A. Hedlund. Bröllopet stod i Läckö slottskapell i augusti 1854. Den unge tidningsmannen var en svärson som Rudenschöld i hög grad uppskattade. Han var visserligen i vissa frågor – framför allt vad gällde religiösa frågor och synen på kyrkan – väl radikal för att passa svärfaderns smak men i övrigt, framför allt i skolfrågor, var de helt på samma linje. Den livliga brevväxlingen mellan de båda – hela 81 brev under åren 1847-1858 – vittnar om hur mycket de hade att diskutera med varandra.

Relationen mellan det nygifta paret och de äldre

var den allra bästa. Detta tog sig bl.a. uttryck i att de gamla hösten 1854 fick slå sig ned i det hedlundska hemmet, till en början inför de kallaste vintermånaderna och därefter mera permanent. Rudenschöld tackade senare sin måg för att han hade skänkt ett fridfullt hem åt inte endast hans dotter utan också hans maka och därmed ”en högst dyrbar trygghet för mig i avseende på min trogna hustrus levnadsställning under mitt nu förestående kringströvande liv”. Hedlund tecknar senare i sina *Minnen* bilden av den verkliga hemidyllen: ”Här sutto vi tillsammans och läste en eller annan bok”, eller också – får man förmoda – dagens nummer av *Handelstidningen*. Innan man skildes på kvällen hölls husandakt med bön. Om flyttningen till Göteborg hade något samband med Rudenschölds ekonomiska trångmål är inte lätt att veta men det skulle inte förvåna om så var fallet. Dock skulle som han skriver i brev ”en skälig avgift i månaden” lämnas. Med tanke på att Rudenschöld kom att vara på resande fot en stor del av året var detta en för alla parter lycklig lösning. Sedan han blivit änkeman fick han disponera två rum i det hus som familjen Hedlund efter en tid flyttade in i.

Ännu en förändring i familjesituationen kom samma år: den äldste sonens emigration till Amerika. Han kom visserligen tillbaka till Sverige efter ett par år men tvingades av omständigheterna – det vill säga i brist på försörjningsmöjligheter – att återvända.

Flyttningen till Göteborg innebar för Rudenschölds del inte någon dramatisk förändring genom att han kom att under långa perioder befinna sig på resande

fot. På en av dessa resor fick han genom telegram (den 2 sept. 1855) meddelande om att hans hustru, som en tid varit sjuk, blivit sämre. Han begav sig omedelbart hem. ”Klockan 1 om natten satt jag i vagnen”, berättade han i brev till sonen Thorsten,

”men med obeställda hästar hann jag icke till Göteborg förrän på onsdag. Mamma dog redan natten till tisdag. Under den långa resan genom natt och dag hade jag god tid att bereda mig på den förutsedda utgången. Vid genomlöpanget i tankarna av alla minnen från vår 31-åriga sammanvaro slutades varje betraktelse med *endast* tacksamhet, för vad Mamma varit emot både mig och Eder barn”.

Det var av allt att döma ett lyckligt äktenskap som nu upplöstes, dock under långa perioder fyllt av bekymmer och svårigheter. För den åldrande Torsten Rudenschöld blev nu ensamheten påtaglig. I den situationen kom dottern Stina och hennes familj att betyda mycket. Ni måste vara snälla och skriva brev till mig, manade han henne i ett brev ”om också ingenting skulle vara att säga, än hur ni mår”. Han intresserade sig för både om ”Lille” fått tänder och om han sov om nätterna och hur jungfruarna trivdes.

Flyttningen från Läckö skedde uppenbarligen etappvis men blev snart definitiv. I oktober 1855 berättade han i brev att det skulle hållas auktion ”på Kasern å därvarande kafs”. Och i augusti 1856 kom så det sista brevet från Läckö till dottern Stina, vilket bl.a. visade att han inte helt lämnat ansvaret för skolan. På måndag börjar skolan, berättade han, och ”därför skriver jag nu Lördags afton”:

”Mycken tack för ditt kärkomna brev med dagens post. Gud ske lov! att Du och Lille nu åter är helbregda i hemmet, och du har ett gott hem. Lecköhemmet är nu försvunnet för oss båda”.

Dottern var bekymrad över faderns hälsa och hade frågat om vad han levde av. ”Wackert är braf för ögat; men Magen måste ock ha sitt” hade hon påmint honom om. Och svar fick den oroliga dottern som måste ha lugnat henne:

”Rättarens Hustru skaffar för godt pris allt hvad jag behöfver och lagar det mycket braf. Mig består: Tupp, Kyckling, färskt färbött, Spickeskinka, Ägg, Äggröra, färska potäter, färsk fisk, färskt smör, godt bröd, god mjölk, ypperliga pannkakor med lingon, kaffe, Thé. Tycker du det går någon nöd på mig?”

Det som bekymrade Rudenschöld var hans egen hälsa och hans båda söner. Om den äldstes svårigheter att finna sin utkomst har redan talats, hans emigration till Amerika och återkomst till Sverige och det misslyckade försöket att här bli lantbrukare liksom det förnyade och ävenså misslyckade försöket att finna sig tillrätta i det nya landet.

Den yngste sonen, Johannes, fick följa med till det hedlundska hemmet i Göteborg för att studera på handelsinstitut. Det låter tryggt och bra men pappan var ändock av någon anledning orolig. Det framgår av åtskilliga brev till Hedlund. Jag har talat med Ekman om Johannes, heter det i ett brev från sommaren 1856. Han har lovat ”göra vad han kan”. ”Måtte allt gå väl för Johannes”, heter det i ett annat brev från samma

tid. Och när Rudenschöld senare för riksdagens skull befann sig i Stockholm hade han den då 17-årige sonen ständigt i sina tankar. Säg mig härnäst, skrev han 1857, "om Johannes fortfarande är på rätta vägen till karl och nyttig medborgare?" I ett senare brev förklarade han att sonen var "ett dagligt föremål" för oro: "Förgäves har jag i tre brev begärt, att han skulle skicka mig i avskrift de betyg, som han tid efter annan får i Handelsinstitutet". Det bör dock noteras att sonen inte endast beredde bekymmer. Vid någon av Rudenschölds skolresor hade han både nöje och nytta av honom som sällskap och sekreterare. Att sonen inte var något skolljus har vi förstått men några andra problem har vi inte sett några spår av. Kanske pappans oro inte var något annat än en allmän ängslan över vad en 17-åring i föräldrafritt tillstånd kan ställa till med?

Här har i skildringen av de sista åren talats om den åldrande Torsten Rudenschöld. Detta är självfallet i och för sig korrekt men han hade ändå inte fyllt de 60 då han deltog i riksdagen 1856-57. Om vi bortser från förhållandena i vår tid – och dessutom ser till hans hälsotillstånd – bör vi dock betrakta honom som en gammal man.

Även om han saknade sin hustru var han ingen ensam människa. Han hade som vi noterat goda relationer till sin dotter och svärson och han hade goda vänner varhelst han företog sina skolresor ute i landet. Vistelsen i Stockholm under riksdagen var fylld av festligheter och bjudningar. Så här rapporterade han hem till sin kära dotter i Göteborg: "Bortbjuden har

jag varit, sen jag kom hit, till Munthes, Hedbergs, Baron Posse, A. Ribbing, Öfverberg, Montgomery, Beckfris, Bror Thure, Carl Geijerstam, Bergman, Bredberg, Ekman, detta allt på familjärt vis. Dessutom har jag varit på tvenne Riksdagsmiddagar..."

Det över lång tid utsträckta riksdagsarbetet gav plats inte endast till festligheter av olika slag. Rudenschöld kunde även under tiden göra en och annan skolresa, bl.a. till Värmland och Dalarna sommaren 1857 och Östergötland i september. När utskottsarbetet i riksdagen var slut i oktober 1857 reste han till Göteborg och stannade där hela vintern och våren 1858.

Under den halvårslånga vistelsen i Göteborg ägnade han sig åt domkyrkoförsamlingens folkskolor. Han var angelägen om att undersöka hur den omorganisation som han själv tidigare medverkat till fungerade. Han besökte de olika skolorna, gav lärarna råd och anvisningar och drog sig inte för att en och annan gång ta katedern i besittning.

Innan Rudenschöld våren 1858 återupptog sina skolresor fick han uppleva ett bevis på uppskattning av hans insats som inte var så vanlig. Och som dessutom innebar befrielse från de ekonomiska bekymmer som plågat honom i hela hans liv. Han erhöll en statlig livstidspension på 2.000 Rdr Rmt. I det kungliga pensionsbrevet av den 16 mars gavs en motivering med hänvisning till hans tidigare insatser men också till hans vacklande hälsa:

"Greve Torsten Rudenschölds utmärkta förtjänster om svenska folkskoleväsendet samt i beaktande tillika därav, att hans hälsotillstånd, enligt läkares ut-

sago, är särdeles vacklande”. Pensionen kom väl till pass. Den räckte också till att betala en 19 år gammal skuld till prosten Carlander i Hova för det lån på 1.000 Rdr som han hade fått i samband med den olyckliga Näreforsaffären 1839. För Rudenschöld, som hävdade att även skulder borde gå i arv, innebar det en befrielse, något som vännen och borgenären väl visste och antydde i ett tackbrev: ”Jag öfversänder härhos din Revers, väl vetande att Du sjelf fagnar Dig mer öfver dess maculering än jag!”

Resorna sommaren 1858 gick över Stockholm till Gävle och Hofors där han kunde gästa den gode vännen, brukspatronen Hjalmar Petré och dennes bror. Sedan bar färden till Dalarna med besök hos ungdomsvännen och svågern – och landshövdingen i Falun – Olof af Geijerstam. Efter ytterligare någon skolresa i grannskapet kom han till Uppsala i september. Han avsåg att stanna där en tid, bl.a. för att överlägga med historieprofessorn och folkskolevännen F.F. Carlson och för att vårda sin hälsa.

Torsten Rudenschölds position som landets ledande skolman kom att manifesteras i den studentuppvaktning som ägde rum den 27 oktober. Studentkårens ordförande, F.V. Häggström, framhöll – heter det i en skildring – ”att Rudenschöld, som ägnat sin livsgärning åt folkets upplysning och bildning, borde älskas och vördas av varje svenskt hjärta, men i synnerhet av den ungdom, som själv en gång skulle gå uti ’livets stora folkskola’ för att därifrån sprida bildning och folkupplysning”.

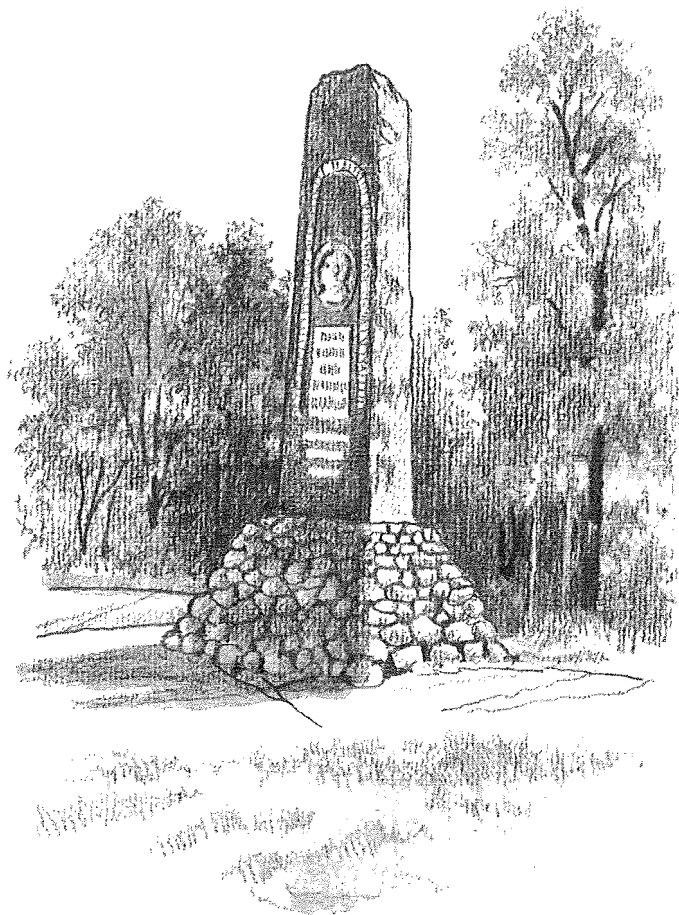
Rudenschölds svarstal präglades av den anspråks-

löshet som i så hög karakteriserar hans väsen. Han liknade sig själf – så som han så ofta gjort – vid en tändsticka, i sig själf ett intet och inom kort förbrunnen men som, om dess eld kan spridas till andra, kan bringa ljus och värme. De idéer som han verkat för, ståndscirkulationen, skulle aldrig kunna förverkligas utan folkskolans höjande, framhöll han. Och folkskolan skulle i sin tur aldrig kunna höjas nämnvärt utan att utvecklas till en skola gemensam för alla samhällsklassers barn.

Studentuppvaktningen gjorde ett starkt intryck på en rörd och tacksam Torsten Rudenschöld som anade att han inte hade så lång tid att leva. In i det sista höll han konskvent fast vid sin framtidsvision med dess kombination av ståndscirkulation och en gemensam skola för alla. Detta att hans sista framträdande skedde inför en skara studenter kunde därtill uppfattas som särskilt löftesrikt.

Efter en kortare vistelse i Stockholm i början av 1859 återvände Rudenschöld till Uppsala. Hans hälsa försämrades allt mera och de sista månaderna var han sängliggande. Han vårdades av dottern Stina från mitten av april. I nära nog dagliga brev till sin man skildrade hon sin fars sista tid – ”tålig och mild” men med avtagande krafter – samtidigt som den sena och kalla våren – ”Hörde på sången Valborgsmässoafton i snöväder” – förvandlades till den vackraste Uppsala-vår.

Lika symbolmättad som Rudenschölds tacktal vid studentuppvaktningen varit – ett framtidsprogram riktat just till studenter – lika symbolmättad kan man uppfatta hans sista samtal med en kyrkans tjä-

Den minnessten som restes vid Läckö slott 1913 är försedd med en porträtt-medaljong utförd av Carl Eldh. I en slinga runt stenen finns dessa Rudenschölds ord inluggna: "Den är icke fri, som önskar handla, såsom han vill, utan blott den, som vill handla, såsom han skall". Under medaljongen finns denna inskrift: "Torsten Rudenschöld, ädlingen, barnafostraren, människovännen, f. 1798, d. 1859. Svenska skolbarn, män och kvinnor reste stenen".

nare: Peter Fjellstedt, grundaren av den Fjellstedtska skolan för blivande präster.

Rudenschöld dog den 27 maj 1859. Dottern Stina berättar i brev till sin man:

"Nu är allt tyst och stilla i Pappas rum ...han har återfått något av sitt gamla milda uttryck och i dödsstunden fick han fullkomligt igen det...Guds nåd var stor, som gav honom ett så lugnt och fridfullt slut efter hans långa och svåra kamp emellan liv och död, och emot oss omgivande, som fick ett ljuvligt minne av hans sista stund!"

Begravningen ägde rum den 31 maj – enligt hans egen önskan i all enkelhet och med endast ett fåtal närvarande. Bland dessa få kan nämnas professorn F.F. Carlsson. Medlemmar av Västgöta nation anslöt sig till processionen på vägen till kyrkogården och vid graven sjöngs psalmen 452 av "Studenternas bästa Quartett": "Jag går mot döden, hvar jag går. Min väg, bland dolda skiften, Må löpa jemnad eller swår ...". Och visst hade hans väg varit både "jemnad och swår" liksom hans hela liv hade varit fyllt av både "fröjd och qwal".

Torsten Rudenschöld kom sålunda – trots att en familjegrav fyra år tidigare upplåtits i Göteborg i samband med makans död – att begravas på *Uppsala kyrkogård*. Genom svärsonens försorg restes senare en minnesvård. Den bär inskriften: "Svenska folkskolan hägnar hans minne".

KRITISK SAMHÄLLSBETRAKTARE OCH PRAKTISK VISIONÄR

*"Ståndscirkulationen är
samhällets största behof, och för den vill
jag lefva och dö".*

*(Torsten Rudenschöld i brev till
S.A. Hedlund 21.4.1849)*

*"Jag kunde knappt afhålla mig ifrån tårar, då jag såg en
Adelsman af hög börd, lik en ringa skollärare ställa
sig framför en skara af småbarn för att undervisa.
Måtte Grefven fortfara!"*

*(Carl Nyberg, Åseda, i brev till Torsten
Rudenschöld 27.5.1855)*

Liv och gärning. Det är två sidor av en människas historia som alltid hör ihop – mer eller mindre. Torsten Rudenschölds gärning framstår som i ovanligt hög grad präglad av hans växlingsrika liv. För att förstå hans gärning räcker det dock inte med att lära känna honom själv; vi måste också beakta de upplevelser i hans familj och omgivning som han bar med sig genom livet.

Greven som blev skollärare är ett livsöde som fascinerat de flesta av hans tidigare levnadstecknare. Men det finns också en annan Torsten Rudenschöld: *civilisationskritikern, samhällsdebattören och utopisten*. De båda rollerna är inte åtskilda, de hänger ihop, de förutsätter

varandra. Den önskade ståndscirkulationen förutsatte helt enkelt en fungerande "folkskola för alla".

GREVE I TIDEN

När Torsten Rudenschöld började den livsgärning som givit honom en plats i vår historia var han en drygt 40-årig greve tillhörande en välkänd adelsläkt, totalt utblottad och djupt oroad för sin egen och sin familjs framtid. Han hade fått en vårdad uppfostran i hemmet och tillbringat några år vid akademien, dock utan att avlägga någon examen. Ämbetsmannaadelns gyllene tid var förbi – den tidigare svenska stormaktens expansion med en växande förvaltningsapparat var ett minne blott och i spåren av 1809 års statsvälvning kom skicklighet och förtjänst att väga tyngre vid tjänstetillsättning än adlig börd. Några år som officer i underordnad ställning gav ingen säker försörjning för en familj med anspråk på ståndsmässig livsstil. Den tid då den svenska krigsmakten krävde ett ständigt tillflöde av nya officerare var också förbi.

Den adliga landsbygdsaristokratins livsmönster var honom väl bekant: en behaglig vardagstillvaro med gott om tjänstefolk på präktiga herrgårdar, täta släktförbindelser med rader av festligheter och kalaser under årets lopp. Glatt och festligt men kostsamt! Medaljens fransida var honom väl känd: plågsam skuldsättning och efterhängsna fordringsägare, bekymmer för sönerns utbildning och döttrarnas bortgiftande,

onyttiga lättingar gästspelade på gästfria herrgårdar eller inhysingar vegeterande hos barmhärtiga släktingar – en sådan hade han för övrigt sett i sitt eget hem: farbror Bengt på äldre dagar – charmerande överdådig då det begav sig men grinig och gnällig i sin totala sysslolöshet i vardagslag. Den civilisationskritik som Rudenschöld utvecklade i sin utopiska betraktelse om ståndcirkulationen hade till stor del sin grund i egna iakttagelser. Men bilden av en herreklass i kris var förvisso inte entydig. Hans egen storebror Carl på Läckö kan ses som representant för de strävsamma och lyckosamma lantjunkerarna.

Till de upplevelser som präglade människan Torsten Rudenschöld hörde tveklöst mötet med den brutala verkligheten i det värmländska Uddeholms bruket Stjernfors. En ny värld öppnades för den unge greven som levat behagligt och sorglöst i tillvarons finrum: den ständiga kampen för överlevnad med hårda arbetsvillkor och eländiga bostäder, ett glädjelöst liv utan varje spår av överflöd.

Detta förhållande att Rudenschöld var adelsman var givetvis uppseendeväckande; det var pikant, nära nog exotiskt. En och annan av hans kritiker menade faktiskt att han utnyttjade sitt "kändisskap" för att verka för sina idéer. Bland den breda allmänheten uppfattades det oftast som enbart positivt, en ära för bygden att få hans besök. Det framgår inte minst av de "beundrabrev" som han fick. Så här kunde det heta i brev till den "Högädle Herr Grefven": "Jag kunde knappt afhålla mig från tårar, då jag såg en Adelsman af hög börd, lik en ringa skollärare ställa sig framför

en skara af småbarn för att underwisa. Måtte Grefwen fortfara!" Brevskrivaren befarade att lärarlönen var mager men utgick från att compensation skulle följa på den yttersta dagen: "Grefwen kan vara säker på, att hundrade förböner allaredan hafwa uppstigit till Den Högste Styresmannen för Grefwens räkning".

Även om Rudenschöld rörde sig hemvant i de högsta kretsar såg han sig själv inte sällan som den enkle skolläraren. Så här skrev han från riksdagen 1857 till sin "lilla snälla Stina":

"Om Thursdag är jag bjuden på stor Soupée hos Öferståthållarn, utan att hafva gjort visit. Jag undrar hur den lille Rotskolmästaren med hopknäppt swart wäst skall ta sig ut bland alla de guldsmidda herrarne".

PATER FAMILIAS

Den Rudenschöldska familjen utgör ett gott exempel på en släkts framgång och avancemang i det svenska ståndssamhället. På några få generationer hade den nått samhällets högsta tinnar. Den hade visserligen några år före Torstens födelse tillfogats ett kännbart trauma genom den vanära som drabbat faster Magdalena i samband med den armfeldtska affären. Men sammanhållningen inom familjen var god. Den anspråklöshet som kom att präglade Torsten Rudenschöld hade sannolikt sin grund i stämningar inom familjen. Tecken på bördsstolthet är svåra att finna. Det synes vara be-tecknande att fadern, överstelöjtnanten och kammarr-

herren Ture Gabriel Rudenschöld, testamentariskt förordnade att någon minnessten inte skulle få resas på hans grav.

Äktenskapet med kusinen Christina af Geijerstam från granngården Ribbingfors var av allt att döma mycket lyckligt. Det kan därför sägas vara något av en ödets ironi att de skulle komma att vila i skilda gravar i Göteborg och i Uppsala. Hemmet utgjorde för Rudenschöld – trots de ekonomiska bekymren och oron för framtiden – en källa till trygghet och harmoni. Han följde sina barns skolgång och väg ut i vuxenlivet med stort personligt engagemang. De båda sönernas bristande framgångar i skolan beredde honom bekymmer. Det torde inte vara för djärvt att påstå att dessa hans erfarenheter var av avgörande betydelse för hans pedagogiska och skolpolitiska visioner. Det har sagts att han var en sträng far. Och visst sökte han hålla framför allt Johannes i strama tyglar. Men fadersrollen präglades nog i än högre grad av alla de försök han gjorde för att hjälpa dem över alla de hinder som de mötte. Han tvekade inte att utnyttja sina kontakter, om de än fanns på de högsta nivåer.

Familjefaderns omtanke om de sina begränsades inte endast till de egna barnen; den gällde även svärsonen. Den gängse bilden av Rudenschöld som en högst älskvärd person, mild och blid, anspråkslös och kanske rent av undergiven stämmer inte riktigt överens med den skarpa kritiker som träder fram i en rad brev till S.A. Hedlund. Den unge publicisten framstod som alltför radikal i vissa frågor och framför allt onödigt frän och hånfull i tonen. Det var främst kyr-

kan och prästerna som Hedlund gisslat. Under flera års tid från 1853 sökte Rudenschöld ”uppfostra” sin blivande, då 32-åriga svärson. Han kritiserade honom för att han med ”vanvördigt översitteri” överföll och stämplade oliktankande som förtjänta av allmänt förakt. Tror du att ”hånande speord” gagnar en rättvis sak, frågade han. Rudenschöld var förvisso själv en hård kritiker av vad han ansåg vara vrångt och fel men han var alltid mån om att i bemötandet av sina egna kritiker uppträda sakligt och korrekt, ja rent av generöst och ridderligt.

DEN STORA IDÉN

Torsten Rudenschölds livsgärning var förankrad i övertygelsen om behovet av social rörlighet i det statiska och förstelnade ståndsamhälle som han levde och verkade i. Hans tänkande vittnar om realism och klar-syn vad gäller analysen men mindre av realism i de konkreta förslagen. Idéerna om ståndscirkulation utgjorde i själva verket en social och moralisk utopi. Den hade två urskiljbara ingredienser: en på kristen idealism vilande förhoppning om förbrödring de skilda samhällsklasserna emellan och en förvisning om nödvändigheten av – med modern terminologi – strukturförändring av ståndspersonernas arbetsmarknad och av utbildningssystemet. Sparsamhet och flärdfrihet i liv och leverne kunde nog vara bra men någon verklig lösning kunde ändå en enklare livsstil inte utgöra.

I den svenska småstaten – utan erövrade provinser att förvalta, utan en växande krigsmakt eller stupade officerare att ersätta – var framtidsutsikterna för många unga herreklassöner dystra. Överbefolkningen bland ståndspersonerna var ett faktum och mängden ”överloppsherrar” kunde inte gärna fortsätta att växa. Till detta kom de stora kostnaderna för sönerns skolgång, framför allt för dem som bodde på landsbygden långt från skolstäder. Detta var för Rudenschöld plågsamt förvärvade insikter. Att den gamla lärdomsskolan inte passade alla fick han också noggsamt bekräftat genom sin äldste sons erfarenheter.

Rudenschöld förblev sin ”älsklingsidé” trogen även om han retirerade så tillvida, att han insåg att det skulle komma att ta sin tid innan den kunde förverkligas. ”Den galna boken av den galne greven” framstod förvisso för många som en romantikers idealistiska drömmar. Det märkliga är emellertid att dess grundtanke låter sig logiskt fogas samman med det stora folkskoleprojekt, som i högsta grad var ett realistiskt projekt.

DET STORA PROJEKTET

Efter ett par försök med privatskolor grep sig Rudenschöld an uppgiften att organisera en fungerande folkskola, först på Läckö slott, därefter i Otterstads församling och senare i hela landet. Han insåg tidigare och klarare än andra de stora bristerna i den folkskola som byggde på 1842 års folkskolestadga: svårigheten för

de minsta barnen på landsbygden att över huvud taget infinna sig i socknens ofta enda skola samt de pedagogiska svagheter i den växelundervisningsmetod som oftast praktiserades i städerna.

Med statligt stöd av försöksverksamhet i Otterstad och senare av konsulterande verksamhet som ett slags riksskolinspektör spred han energiskt och outtröttligt sina idéer vid personliga besök ute i landet, i skrifter och tidningsartiklar samt slutligen som riksdagsledamot vid en strategiskt viktig tidpunkt.

Med tanke på det visionärt verklighetsfrämmande draget i Rudenschölds betraktelse om ståndscirkulationen kan man fråga sig hur man ska förklara den realism som han visade i folkskolefrågan. En viktig del i den förklaringen finns säkerligen att söka i de erfarenheter som han gjorde i den västgötska glesbygd som han råkade hamna i. Han insåg ju lätt att avstånden till en central sockenskola helt enkelt var för stora. I mötet med den bistra verkligheten insåg han vidare att den tilltro till hemundervisningen som 1842 års skolreform till stor del byggde på var orealistisk. Det var därför nödvändigt att skapa vad som senare blev en småskola. Det blev en särskild skolform där nybörjarna fick den grundläggande läsundervisningen av verkliga experter.

EN MÄRKLIG MÄNNISKA OCH
EN UNIK KULTURINSATS

Torsten Rudenschöld var i sanning en i många avseenden märklig människa, en människa som i sig förenade klara kontraster. Hans lyckliga och bekymmersfria barn- och ungdomstid följdes av stora svårigheter med bekymmer för både hälsa och ekonomi. Han gav dock aldrig upp utan visade en tåga och en uthållighet av imponerande mått. Han var enkel, flärdlös och fördomsfri. Men ändock inte helt utan gränser. Hans planer och ambitioner vad gäller sönerns framtid – konfronterade med en obeveklig verklighet – pekar fram mot sysslor inom den försiktigt växande medel-

klass, och inte den stora arbetarklassen som samhällsutvecklingen var på väg mot. Var då Rudenschöld en modernitetens banérförare? Förvisso i vissa avseenden. Men inte i alla. Han krävde social rörlighet men inte nivellering. Han var en del av ståndssamhället och han ifrågasatte inte den ståndsriksdag som var satt under debatt. Han var en lojal medlem av Svenska kyrkan och var i många stycken värdekonservativ.

Torsten Rudenschölds unika gåva till eftervärlden består av två skilda insatser: *dels* en betraktelse om nödvändigheten av social rörlighet i en förstelnad samhällsorganisation, d.v.s. den sociala och moraliska utopi som *Tänkar om ståndscirkulation* utgjorde, *dels* en organisatorisk insats – både praktisk och teoretisk – vid utvecklingen av folkskolan i ett kritiskt inledningskede. Han framstår som något så ovanligt som en praktisk visionär.

I sanning en märklig människa; kritisk samhällsbetraktare – utopisk drömmare – realistisk skolreformator.

REFERENSER OCH KOMMENTARER

Torsten Rudenschölds (R) insats på skolans område har naturligt nog uppmärksammats i många sammanhang. Det finns dock endast en biografi av större format, en levnadsteckning av kyrkoherden Bernh. Sahlqvist: *Torsten Rudenschöld. "Den svenska folkskolans grundläggare"* (1938). Den biografi som Fridtjuv Berg påbörjade blev aldrig färdig men delar publicerades i *Svensk Lärartidning* 1891 resp. 1898. I dessa arbeten - liksom i pedagogikhistoriska framställningar i övrigt - har intresset främst gällt R:s arbete i folkskolan. I ett av Unesco utgivet arbete om ett hundra av all världens pedagogiska tänkare (Z.Morsy /ed./, *Thinkers on education*, 3, 1994) har i den av G. Richardson författade essän R:s socialutopiska tänkande lyfts fram särskilt.

För skildringen av Rudenschölds liv är det otryckta källmaterialet oundgängligt. I brev till sina släktingar och vänner öppnar han sitt hjärta och i framställningar till myndigheter av skilda slag och i manusutkast kan man följa hans verksamhet både som författare och praktisk pedagog. Det allra mesta av detta material finns samlat på ett enda ställe: i den omfattande Rudenschöldsamlingen i Göteborgs universitetsbibliotek (GUB). Till det välordnade arkivet hör en utmärkt arkivförteckning. (Sahlqvists biografi innehåller också en fyllig förteckning över dessa akter). Ett annat ma-

terial som jag utnyttjat ingår i Nordenfeldtska familje-arkivet på KB.

Jag har i denna framställning avstått från att med hjälp av noter hänvisa till den specifika källa jag grundar mig på. Den som önskar fördjupa sig på någon punkt eller kontrollera någon uppgift torde utan större svårigheter kunna söka sig fram till källan ifråga utifrån uppgifter i texten och de kommentarer som här följer.

I

FRÅN BONDE TILL RIKSRÅD -SLÄKTKARRIÄR I DET SVENSKA STÅNDSSAMHÄLLET

Den rudenschöldska slakten enl. Elgenstiernas *Svenska adelns ättartavlor*. I kartläggningen av det svenska ståndssamhällets upplösning utgör Sten Carlssons avhandling *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865* (1949) ett centralt arbete. Den rudenschöldska familjen har f.ö. fått illustrera den sociala rörligheten och de problem den kunde föra med sig: "I en släkt, som på detta sätt upplevde såväl stigningen uppåt som den successiva deklasseringen, måste ståndscirkulationens problem vara ovanligt levande" (s.278).

II FÖRÄLDRAHEMMET

De rudenschöldska släktförhållandena finns beskrivna i arbeten av Lotten Dahlgren: *Nordenfeldtarna på Björneborg* (1922) och *Björneborg i helg och söcken* (1924). Bröderna Rudenschölds studier – både med informatorer hemma och vid Uppsala universitet – har kartlagts av Albert Wiberg och presenterats i två uppsatser i *Pedagogisk tidskrift* 1963 och 1964: Från Thorsten Rudenschölds studieår.

III EN VIDLYFTIG FASTER

Magdalena Rudenschölds självbiografi – ”Det märkvärdigaste af min lefvnad” – föreligger otryckt i Rudenschöldsamlingen (GUB). – Hennes livsöde har behandlats inte endast i vetenskapliga framställningar utan också skildrats av författare utanför fackhistorikernas krets. Bland dessa kan nämnas Lilly Lindwalls biografi från 1917. Advokaten Yngve Lyttkens har studerat processen och skildrat den i *Domen över Magdalena Rudenschöld* (1950). I Stig Ramels nyligen utgivna biografi *Gustaf Mauritz Armfelt 1757-1814* (1997) skildras också processen och domen. I den omdiskuterade frågan om Magdalena och Armfelt träffats efter domen framför han den uppfattningen att så inte skedde. Han menar vidare att processen för henne blev den ”totala katastrofen” men att hon framstår som dess moraliska

segrare. Men livet blev ändå förfelat: ”Men efter hennes Golgata blev det ingen uppståndelse utan ett långt, trist krypande i jämmerdalen fram till döden i obemärkthet 1823” (s. 179). Denna slutsats förefaller mig dock väl dyster; som framgått av texten upplevde hon några lyckliga år tillsammans med sin brors familj på Kroppfjäll. Och åren i Frankrike och Schweiz kan knappast ha varit en enda jämmerdal.

IV STUDIEÅREN I UPPSALA

I Albert Wibergs tidigare nämnda studie av Rudenschölds skolgång berörs också studierna i Uppsala. Stämningarna i Uppsala vid denna tid har behandlats av bl.a. Greta Hedin i *Manhemsförbundet* (1928). I den rikhaltiga Geijerlitteraturen finns bl.a. John Landquists *Geijer. En levnadsteckning* (1954).

V SOM UNG OFFICER

Det källmaterial som kan ge upplysningar om Rudenschölds militära karriär är magert. Krigsarkivets Biograficasamling ger inga upplysningar av intresse. Vissa uppgifter har hämtats från Arméns pensionskassa, band 66 och 70. Lars Ericsons *Svenska knektar* (1995) ger god information om dagligt liv på ett landsortsregemente.

VI

”GLADA OCH SÄLLA DAGAR” – ANGENÄMT HERRGÅRDSLIV

De främsta källorna har utgjorts av R:s almanacksanteckningar för åren 1821-24, ingående i Rudenschöldsamlingen (GUB). Lotten Dahlgrens båda böcker om Björneborgarna ger god information om släkterelationerna och om herrgårdslivet i Värmland och Västergötland vid denna tid.

VII

EN MÄRKLIG BRÖLLOPSRESA

Skildringar av det tidiga ”gröna-vågen-experimentet” finns framför allt i Almqvist-litteraturen, bl.a. i Henry Olssons biografi. Greta Hedins skildring av Manhemsförbundet ger en god bild av tidsläget. R:s egna noteringar från resan är dessvärre borta.

Utöver vad som i texten sagts beträffande R:s engagemang i kolonin kan ännu ett par vittnesmål nämnas. Det ena emanerar från S.A.Hedlund som året efter svärfaderns död skrev en kort minnesruna i kalendern *Svea*. Han skriver att R. ”köpte ett litet hemman” i en trakt i Värmland där bl.a. Love Almqvist ”begynt sitt idylliska odalmannaliv”. Han fann dock att där fanns mera av ”ögonblickets hänförelse än allvarligt begrundande” och att han därför i stället över-

tog faderns gård Kroppfjäll. Detta kan dock inte vara riktigt eftersom vi vet, att den affären skedde före giftermålet. I biografiska anteckningar i Hedlunds efterlämnade papper uppges, efter muntliga uppgifter av R:s syster, att han skulle ha köpt $\frac{1}{4}$ hemman men sedan dragit sig tillbaka. En än senare uppgift härrör från en minnesteckning 1898 av Fridtjuv Berg, som väl kände Hedlund. Det kan vidare noteras att dennes far, Anders Berg, ett par gånger besökt R. på Läckö. Fr. Berg uppges att R. rest till kolonin i avsikt att ansluta sig till den men att han funnit den vara en utopi som inte passade en skaldenatur som Almqvist. Bildade mäns övergång till kroppsarbete borde förberedas genom uppfostran, en idé som R. senare skulle föra vidare i sina skrifter.

VIII

SOM STORJORDBRUKARE OCH PRIVATLÄRARE

O.J. Södermark (1790-1848), en tid medlem av Göttiska förbundet, vistades långa tider utomlands, blev med tiden en uppskattad porträttmålare, representerad på Gripsholm och i andra kungliga slottssamlingar. Hans son Per, som ju en tid togs om hand av R., följde i faderns fotspår, blev först officer och senare även han en uppskattad porträttmålare (1822-1889).

SOM VÄRMLÄNSK BRUKSFÖRVALTARE

Förhållandena vid Uddeholmsbruken finns skildrade i Ingvar Anderssons stora monografi *Uddeholms historia* (1960). Redogörelsen för Rudenschölds konflikt med revisorerna bygger på *Revisionsanmärkingar öfver förvaltning och Bokföring vid Stjernfors för år 1832, bilagde med Förvaltarens Swaromål* (GUB). Utdrag ur detta material ingår i J.V. Palmqvist, *Torsten Rudenschöld som bruksförvaltare* (1942).

UTFATTIG OCH VANMÄKTIG -
EN ADELSFAMILJ I KRIS

Utvecklingen inom jordbruket och hushållningssällskapens framväxt har belysts bl.a. av Jan Stattin i *Hushållningssällskapens och agrarsamhällets förändring* (1980). Om bankväsendets utveckling har analyserats av bl.a. Göran B. Nilsson i *Banker i brytningstid* (1981). Tillkomsten av en provinsbank har skildrats av Oscar Bjurling i *Skaraborgs läns sparbank 1847-1947* (1947). Som ett ytterligare tecken på Rudenschölds skrala ekonomi kan man se det förhållandet att han 1844 tvingades avböja en inbjudan att delta i en minneshögtid i Svenska akademien, då ett "Minne" över hans farfar, riksrådet Carl Rudenschöld, skulle läsas upp. Han

tackade nej med hänvisning till "den långa vägen till Stockholm från vår avlägsna landsort, jämte flera andra svårigheter".

TANKAR OM STÅNSCIRKULATION

Som framgår av litteraturförteckningen föreligger de båda skrifterna om ståns-cirkulationen i nytryck 1920-21. Manus ingår i Rudenschöldsamlingen (GUB). Samtidens sociala förhållanden finns belysta i bl.a. Alf Kjelléns och Arthur Montgomerys skrifter. Inga Sanner har skildrat 1800-talets moraliska utopier och därvid också berört R. Hon har emellertid missförstått honom på en central punkt. Hon skriver att R i cirkulationen såg "ett sätt att utjämna skillnaden mellan människor" (s. 58). Som framgått av texten tog R klart ställning mot tanken på stånsnivellering. Han menade heller inte – som Sanner påstår – att "det fysiska arbetet borde delas mellan alla människor" och att det skulle leda till "social utjämning". Tanken om fysisk fostran i skolan var ju främst motiverad av hälsoskäl och av tanken att de barn som inte passade för intellektuellt arbete tidigt skulle få fysisk träning. S.A. Hedlund berättar i sin dagbok om det första besöket på Läckö och om samtalen med Rudenschöld: "Många planer. Mycken frid och trevnad". Det var med stor rörelse, skriver han vidare, som han skildes från en av de ädlaste människor som han träffat och försäkrade

att hans minne aldrig skulle komma att utplånas.

Inom "utopilitteraturen" kan nämnas Ronny Ambjörnssons *Det okända landet* (1981) och Tore Frängsmyrs *Framsteg eller förfall* (1980). Om en av R:s inspiratörer – Fredrik Rådberg – har Anders Ekström skrivit en essä i *Lychnos* (1989).

XIII

EN FRAMTIDSVISION I SKUGGAN AV 1848 ÅRS REVOLUTION

Skildringar av februarirevolutionens återverkningar i Sverige ingår i skilda historiska handböcker. R:s skrift ledde till ett ambitiöst "remissyttrande" inom hushållningssällskapet i Jönköpings län, ett tryckt betänkande som distribuerades till landets alla hushållningssällskap: *Betänkande om vår tids samhällsfrågor, i anledning af Grefve Rudenschölds Tankar i samma ämne, aflemnadt till Jönköpings Läns Kongl. Hushållnings-Sällskap af dertill utsedde Kommitterade* (1850). Yttrandet mynnade ut i förslaget att bilda en riksförening - med överstyrelse i Stockholm - med syfte att "framkalla och till herravälde befordra en sannt christlig samhällsanda i menniskornas enskilda lif": "Förening för allmänt och enskilt väl".

XIV

"STÅNDSCIRKULATION" I DEN EGNA FAMILJEN

Beträffande Thorstens skolgång i Skara finns i arkivmaterialet inga andra uppgifter än närvaroförteckningar (1838-41) jämte noteringen att han lämnade skolan 11/6 1841 och att han blivit "intagen i Clara skola i Stockholm". R:s försök att på allehanda sätt hjälpa fram sin äldste son till att stå på egna ben kan följas i hans brev till gamla vänner liksom i brevväxlingen mellan far och son. I ett långt brev till biskop Butsch (22.12.1847) berättade R om bekymren för sonen och utvecklade sina tankar mera generellt: "Så går det med den i Herreskolan uppfödde, tills vidare. Och där står vi nu. Besinna Herr Biskop! vilken framtid detta förerbådar för de totalt medellösa Herrebarnen, som dock uppfödas till Herrskapsvanor och behov, men utan bibringande av kroppsarbetsförmåga som dock är och med var dag mer och mer blir omistlig för dem, vilka saknar natur för och medel till förvärvandet av det allt klyftigare blivande Herrskapsståndets oundgängliga kapaciteter. - Jag är dock icke ensam Herre-fader i denna ställning; vi är sannerligen redan många... Vi måste ... arbeta på förlossning åt de älskade Barnen. Biskop! Undra ej på att en Far i min ställning ägnar hela sitt liv åt förverkligandet av en Idée, vilken ... redan i sin första utveckling skall skänka förlossning åt tusentals föräldrar och Barn från sådant betryck som mitt. Undra icke Hr Biskop! Att jag för befordran av mitt sannerligen människovänliga syfte, ägnar all min

lilla kraft åt Folkskolans upphöjelse, detta huvudvillkor för Ståndscirkulationens framgång. Undra icke HrBp! Att jag ivrar för Kropparbetets inympande på all skola, på det de häråt av Skaparen danade (hoc est flertalet) icke, vid utträdet i självverksamhetslivet måtte, såsom t.ex. min Thorsten, underkännas även häri och förkrossas genom vrakning”.

Det svenska engagemanget i det nordamerikanska inbördeskriget 1861-1865 har skildrats av Alf Åberg i *Svenskarna under stjärnbanneret* (1994). Om orsaken till att svenska immigranter lät sig värvas som frivilliga anges bl.a. ekonomiska motiv ”bland de ofta fattiga invandrarna med förhoppning om god förtjänst genom både en värvningspremie och månadslön.” Det fanns också goda möjligheter att göra militär karriär. Av särskilt intresse är att notera att en tidigare redaktör på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, John Sandwall, avancerat till löjtnant.

Dotterns giftermål och familjebildning kan följas i de många breven från Rudenschöld till S.A. Hedlund. I övrigt H. Hedlund, S.A. Hedlund. *Hans liv och gärning* (1979) samt den nya biografi om Hedlund som Olle Gellerman publicerar 1998. Den yngste sonens utbildning speglas i brevmaterialet; om hans yrkeskarriär heter det i Elgenstiernas ”*adelskalender*” att han först blev bokhållare, bokförare och sedan stationsinspektör vid Hultsfreds station och senare ”förflyttad”, först till Mörlunda station och därefter till Inga-torp station. Att hans liv inte blev alldeles problemfritt är uppenbart. Fridtjuv Berg uppgav i brev till sin far att han slutat som ”förskingrare och rumlare” (Bröms, s.

140). Någon bekräftelse eller förklaring har jag inte funnit; av brev i Rudenschöldsamlingen framgår dock att han strax före sin död gått i konkurs och att lösöreboet senare försålts på auktion. Det kan vidare noteras att han 1875 erhållit en son tillsammans med Anna Christina Wikström som han 1876 låtit ”kyrko-taga såsom sin fästekvinna”. Sonen emigrerade till USA där han arbetade som kontorist; han dog 1910.

XV

FOLKSKOLA PÅ OSÄKRA PREMISSE

Ett standardverk på detta område: *Svenska folkskolans historia, del 2* (1942). Vidare hänvisas till G. Richardson (red.), *Ett folk börjar skolan* (1992) samt däri angivna referenser.

XVII

SKOLFÖRSÖK PÅ LÄCKÖ OCH KÅLLANDSÖ

Framställningen i båda dessa kapitel bygger främst på otryckt material, framför allt brev och skrivelser, bl.a. till domkapitlet i Skara och Kungl. Maj:t.

De statistiska uppgifterna är hämtade ur *Svenska folkskolans historia, del 2*. Verksamheten som "riksskolinspektör" speglas i brevmaterial och verksamhetsberättelser, t.ex. Förhandlingarne vid Carlstads Stifts Prestsällskaps sammanträde i Carlstad den 6 September 1854. Framställningen om R:s deltagande i 1856-58 års riksdag bygger på riksdagstrycket samt på R:s många brev till S.A. Hedlund okt. 1856 - juli 1858.

Skildringen av de sista åren bygger på uppgifter i biografiska arbeten samt brevmaterial. "Graf-bref" från Göteborgs Stads- Församlingar resp. Uppsala Domkyrka ger besked om makarnas gravplatser. Förklaringen till att Rudenschöld begravdes i Uppsala är säkerligen att söka i de kommunikationsproblem som fanns före järnvägarnas tid; tidpunkten på året (slutet av maj) kan också ha spelat in.

I ett försök till en sammanfattande karakteristik av människan Torsten Rudenschöld måste helt naturligt hans gärning stå i centrum. De många breven till släkt och vänner avslöjar mycket av hans karaktär och hållning. Hans energiska försök att hjälpa fram sina barn har nämnts i texten liksom hans skarpa kritik av mågen S.A. Hedlund. Han vände sig mot en artikel som "högeligen" misshagat honom. Några andra exempel: "Bevisar ej hån och spe mot olika tänkande en sinnesstämning, som brister i kristelig anda"? "Du äger naturligtvis frihet att handla; jag att sörja". "Mig synes sådana stickord tillhöra skandaltidningarnas skvaller; men icke Din Tidning". Även om Rudenschölds relation till sina barn knappast är central i detta sammanhang kan den ändock förtjäna viss uppmärksamhet. Klas Bröms har i sin avhandling *Fridtjuv Bergs pedagogik* (1964) berört frågan. Han nämner att Berg vid besök hos S.A. Hedlund och hans maka hade frågat om förhållandena i Rudenschölds hem och även berört frågan om varför han "misslyckats" med sin uppfostran "just i praktiken". Svaret hade blivit – med förf. ord – att Rudenschöld "med alla sina ädla och goda sidor varit en stor despot i sitt hus och mot sina barn" (s.140). Efter att under min forskning ha "lärt känna" R ganska väl står jag personligen främmande för denna bedömning. Att R sökte få kontroll över

Johannes framgår dock tydligt av breven till "extrapapporna": svågern Olof af Geijerstam i Gävle och mågen S.A. Hedlund i Göteborg. Planerna beträffande sönernas verksamhet i medelklassyrken framträder i den tilltänkta "gradpasseringen": från dräng eller jordbrukspraktikant mot rättare eller inspektor resp. från "ett år till sjöss" mot styrman eller sjökaptän.

LITTERATUR

- Ambjörnsson, Ronny, Det okända landet. Tre studier om svenska utopister. 1981
- Andersson, Ingvar, Uddeholms historia. 1960
- Aquilonius, Klas, Det svenska folkundervisningsväsendet 1809-1860. Svenska folkskolans historia, II. 1942
- Brusewitz, N., Rudenschöldforskningen, några bidrag och synpunkter. I: Festskrift tillägnad B.Rud. Hall. 1946
- Bröms, Klas, Fridtjuv Bergs pedagogik. 1964
- Carlsson, Sten, Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning. 1949
- Dahlgren, Lotten, Björneborg i helg och söcken. 1924.
- Nordenfeldtarna på Björneborg. 1922
- Ekström, Anders, Fredrik Rådberg. Om romantik och radikalism i bildningsidealismens samhälle. I: Lychnos 1989
- Ekwall, Sven, Tidig småskollärarytombildning, (ÅSU 161), 1987
- Elgenstierna, G, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, IV 1931
- Ericson, Lars, Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred. 1995
- Frängsmyr, Tore, Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition. 1980
- Gellerman, Olle, S.A.Hedlund - legendarisk tidningsman & liberal politiker 1988
- Gunnarsson, Gunnar, De stora utopisterna. II. Från Babeuf till Quiding. 1973
- Hansson, Hertha, J.H. Ekendal och den nya folkskolan. 1984

Hasselmo, W., Hur göten Erling Skjalgssons smedgymnastik återuppstod för en dag. I: Festskrift tillägnad B.Rud. Hall d. 14 nov. 1946. 1946

Hedin, Greta, Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia. 1928

Hedlund, H., S.A. Hedlund. Hans liv och gärning. 1929

Kjellén, Alf, Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen, I-II, 1937-1950

Kjellén, Rudolf, Skaraborgs läns Kungl. Hushållningssällskap 1807 - 1907. Förra delen. 1907

Kylberg, L.W., Om svenska folkskolan och grefve Thorsten Rudenschöld, tankar och vittnesmål. 1861

Landquist, John, Geijer. En levnadsteckning. 1954

Lindberg, Gust., Torsten Rudenschöld och hans livsgärning. 1913

Lindwall, Lilly, Magdalena Rudenschöld. 1917

Lyttkens, Y., Domen över Magdalena Rudenschöld. 1950

Montgomery, Arthur, Svensk socialpolitik under 1800-talets första hälft. 1980

Nilsson, Göran B., Banker i brytningstid. A.O.Wallenberg i svensk bankpolitik 1850-1856. 1981

- Demokratins pris. Bondeståndet och landstingsreformen. I: Statsvet. tidskrift 1967.

Olsson, Henry, Carl Jonas Love Almqvist till 1836. 1937

Palmqvist, J.V., Torsten Rudenschöld som bruksförvaltare. I: Karlstads stifts julbok 1942. 1942

Pettersson, Per, Om den Rudenschöld-Kylbergiska skolplanens värde i förhållande till 1842 års folkskola. 1862

Ramel, Stig, Gustaf Mauritz Armfelt 1757-1814. 1997

Richardson, G., Ett folk börjar skolan. Folkskolan 150 år. 1842-1992. (red.). 1992

- Svensk utbildningshistoria. 5:e uppl. 1994

- Torsten Rudenschöld (1798-1859). I: Thinkers on education. Prospects quarterly review of education, Vol. xxiv, No 3/4 1994, Unesco. 1994

- När Hushållningssällskapet agerade "provinsriksdag". SkLT 6.12.1994

Romberg, B., Carl Jonas Love Almqvist. Liv och verk. 1993

Rudenschöld, T., Tankar om ståndscirkulation. 1845

- Tankar om ståndscirkulationens verkställighet. 1846

- Tankar om vår tids samhällsfrågor: del I. 1848

- Tankar om vår tids samhällsfrågor: del II. 1850

- Tankar om folkskolan. 1854

- Svenska folkskolans praktiska ordnande. 1856
(Flertalet av dessa skrifter har publicerats i Ped.skr., Sv. allm. folksk. litt.sällskap, nr 89,92,95 och 96, 1920-21).

Sahlqvist, Bernh., Torsten Rudenschöld. "Den svenska folkskolans grundläggare". 1938

- Torsten Rudenschölds förbindelser med Geijer. I: Skola och samhälle. 1941

Sanner, Inga, Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet. 1995

Skaraborgs läns sparbank 1847-1947. Minnesskrift ... utarb. av Oscar Bjurling. 1947

Stattin, Jan, Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring - utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. 1980

Wiberg, Albert, Från Thorsten Rudenschölds studieår, I. Hemstudier, II. Universitetsstudier. I: Pedagog. tidskr. 1963 (h.5-6) resp. 1964 (h.1).

Åberg, Alf, Svenskarna under stjärnbaneret. Insatser under nordamerikanska inbördeskriget 1861-1865. 1994

PERSONREGISTER

Adolf Fredrik 21
 Agardh, C.A. 160
 Almqvist, Carl Jonas Love 52, 53, 55, 103f., 202
 Ambjörnsson, Ronny 206
 Andersson, Ingvar 68f., 204
 Armfelt, Gustaf Mauritz 21f., 24f., 200
 Askengren, Johan Gustaf 16

 Berg, Anders 153, 203
 Berg, Fridtjuv 153, 198, 203
 Bjurling, Oscar 204 f.,
 Branting, Lars Gabriel 81
 Bremer, Fredrika 84, 138 f.
 Bröms, Klas 211
 Butsch, Johan Albert 33, 116, 118, 135-37, 207

 Carlander, Per Olof 49, 71, 184
 Carlson, F.F. 169, 184, 187
 Carlsson, Sten 199

 Dahlgren, Lotten 33, 200, 202
 Dickson, Axel 117

 Ekendal, J.H. 141, 153, 163
 Ekström, Anders 206
 Ericsson, Lars 201

 Fjellstedt, Peter 186
 Fleetwood, Eleonora Margareta 14
 Fourier, Charles 102
 Fryxell, Anders 19
 Frängsmyr, Tore 206
 Geer, Carl de 138
 Geijer, Carl Fredrik 69
 Geijer, Erik Gustaf 19, 29f., 32, 34, 69, 79, 84, 87f., 104f., 138, 201
 Geijerstam, Brita Maja af 44
 Geijerstam, Olof af 75, 121, 184, 211
 Geijerstam, Christina Charlotta af 48f.

Geijerstam, Jan Henrik af 42, 44
 Gustaf III 21
 Gustaf Adolf, kronprins 21
 Götrek, Per 102

 Hamilton, Henning 119
 Hazelius, Gustaf 52, 54
 Hazelius, Janne 52, 53
 Hedin, Greta 201f.
 Hedlund, S. A. 54, 105, 121, 170, 172, 177-179, 187, 192f., 202f.,
 206, 208, 210-212
 Hedlund, Stina f. Rudenschöld 106, 114, 121-124, 178, 180f.,
 185, 208
 Hellstadius, Johan Theodor 17, 19, 29f.
 Hierta, Lars Johan 87, 105

 Jochnick, Jonas af 36, 39f.

 Karl XIV Johan 104
 Karl, hertig 21, 24
 Kjellén, Alf 205
 Kjellén, Rudolf 86
 Knorring, Sophie von 104
 Kylberg, Lars Wilhelm 85, 117

 Landquist, John 201
 Lefrén, J. P. 40
 Lindwall, Lilly 200
 Ling, Per Henrik 32
 Lovisa Ulrika 21
 Lyttkens, Yngve 200

 Montgomery, Arthur 205
 Morsy, Z. 198

 Nilsson, Göran B 204
 Nordenfeldt, Christina 13
 Nordenfeldt, Olof 13, 15, 26, 45, 47, 74-79, 81, 83f., 115
 Nordenfeldt, Olof Gabriel 13

 Olsson, Henry 53, 202
 Oscar I 137, 146, 175
 Otterström, Jakob 165

 Posse, Arvid 138
 Ramel, Stig 200

Reuterholm, Gustaf Adolf 22
 Richert, Johan Gabriel 55, 84, 86f., 104, 132-134, 137f.
 Rousseau, Jean-Jacques 52, 103
 Rudeen, Torsten 10, 11
 Rudenius, Haquinus 10
 Rudenschöld, Bengt (farbror) 24, 44, 46, 190
 Rudenschöld, Carl (farfar) 11f., 21, 205
 Rudenschöld, Carl (bror) 16, 29, 44, 70, 73, 75, 77, 80, 84, 130f.,
 131, 178, 190
 Rudenschöld, Christina (f. af Geijerstam) 114, 180, 192
 Rudenschöld, Johannes (son) 114, 121-124, 163, 181f., 192, 208f.
 Rudenschöld, Magdalena (faster) 11, 16f., 20-28, 44, 191, 200f.
 Rudenschöld, Stina (syster) 19, 76, 81
 Rudenschöld, Thorsten (son) 60, 73, 107, 114-124, 179, 180f.,
 207f.
 Rudenschöld, Ture (bror) 16, 29, 44, 73, 78, 81
 Rudenschöld, Ture Gabriel (far) 12-15, 25, 27, 41, 192
 Rådberg, Fredrik 33, 103

 Sahlqvist, Bernhard 198f
 Sanner, Inga 104, 205
 Saint-Simon, Henri de 102
 Silfverstolpe, F. O. 33, 134, 136-138, 142, 146
 Siljeström, P. A. 164
 Sjögren, Olof 30
 Sofia Albertina 21
 de Staël, Germaine (”Madame de Staël”) 25
 Stattin, Jan 204
 Strindberg, August 123
 Södermark, O.J. 59, 203

 Tegman, Eric Brynolf 16
 Tegnér, Esaias 19

 Waern, Jonas 13, 52-55, 61, 68, 75, 119, 137
 Waern, Sofie 13
 Wallwijk, Magdalena 11
 Wennerberg, Gunnar 79
 Wiberg, Albert 16, 31, 200f.
 Winberg, Johan 34
 Åberg, Alf 208

Ann. Registret omfattar flertalet verksamma aktörer i Torsten
 Rudenschölds omgivning samt sentida forskare och skildrare.

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

har utgivits sedan 1921. Nedan förtecknas de senaste årens utgivning.

- 1991: 166 Minnen och dokument II: Gamla småskolor och deras lärare
167 *Harry Lindholm*, Föreningarna för matematisk–naturvetenskaplig undervisning
168 *Göran Åberg*, Högre allmänna läroverket i Jönköping 1878–1968
- 1992: 169 *Gudrun Spetze*, Stockholms folkskolor 1842–1882
170 Utbildningshistoria 1992 (1842 års folkskolestadga. Bakgrund och tillkomst. Innebörd och betydelse)
- 1993: 171 Svenska skolmuseer. Red: *Stig G Nordström – Bengt Thelin*
172 *Ingrid Lindell*, Disciplinering och yrkesutbildning. Reformarbetet bakom 1918 års praktiska ungdomsskolereform
173 *Sven J Enlund*, Svenska kyrkan och folkskoleseminarierna 1842–1968
- 1994: 174 Minnen och dokument III: Skolinspektörer minns
175 *Bengt Jacobson*, Kommunal vuxenutbildning 1965–1984
176 Utbildningshistoria 1994 (Privatskolor, enskilda skolor och friskolor)
177 Minnen och dokument IV: Gymnasieinspektörer minns
- 1995: 178 Minnen och dokument V: Aurelius' räknelära från 1614
179 Minnen och dokument VI: Lärare minns sina första år
180 Minnen och dokument VII: Comenius' Pampædia
- 1996: 181 Minnen och dokument VIII: Dahm: Skolmästarkonst
182 Utbildningshistoria 1996 (Kön och könsroller i svensk skola – ett historiskt perspektiv)
183 Årsböcker i svensk undervisningshistoria under 75 år
184 *Alf Uddholm*, Gävles Vasaskola och dess elever under fem sekler (1557–1990)
- 1997: 185 Minnen och dokument IX: Spjutspets mot framtiden? Skolministrar, riksdagsmän och SÖ-chefer om skola och skolpolitik. Red: *Gunnar Richardson*
186 *Sven Ekwall*, ABC-bok, katekes och kulram – kamin och kvast Skolans lokalvård och småskolläraryrkets feminisering i ett historiskt perspektiv
- 1998: 187 *Sixten Marklund*, Det svenska skolväsendets centrala ledning
188 Utbildningshistoria 1998 (Statlig styrning och lokalt självbestämmande på skolans område)

FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

BOX 2056, 750 02 UPPSALA

ISBN 91-85130-62-1 ISSN 0347-8461